

Міністерство освіти і науки України
Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка

Факультет технологічної та професійної освіти
Кафедра професійної освіти та комп'ютерних технологій

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**«Дослідження національних традицій будівництва
народного житла в Україні з методикою викладання теми»**

Спеціальність: 015 Професійна освіта (Будівництво та зварювання)
ОП «Професійна освіта (Будівництво)»
Освітній ступінь: “ *Магістр* ”

Виконавець:

Солодушко Максим Олексійович
магістрант 62 М-Пр(б) групи

Науковий керівник:

к.п.н., доц. **Бондаренко Микола Іванович**

Дата захисту: грудня 2023р.

Оцінка: _____

Підпис членів комісії:

_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____

ГЛУХІВ 2023

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Аналітична частина	
1.1 Історичні чинники розвитку народного житла в Україні.....	8
1.2 Географічні особливості будівництва народного житла.....	13
1.3 Територіальні особливості будівництва українського житла.....	19
Висновки до розділу I	31
Розділ II. Технологічно-конструктивна частина	
2.1 Особливості побудови народного житла українців.....	33
2.2 Типи українського житла.....	45
2.3 Конструктивні та об'ємно-просторові особливості українського народного житла.....	57
Висновки до розділу II	70
Розділ III. Методична частина	
3.1 Методична розробка уроку: «Будівельні матеріали для зведення народного житла в Україні».....	73
3.2 Методична розробка «Українське народне житло: матеріали до «словника будівельних термінів».....	78
3.3 Виховний захід «Віртуальна екскурсія до давньої української хати».....	85
Висновки до розділу III	94
Список використаних джерел	96

Вступ

Житло – один з найбільш значущих компонентів традиційно-побутової культури будь-якого народу. Тут споконвіку відбуваються різні трудові процеси – готують їжу, відпочивають, святкують сімейні події та відправляють обряди, в ньому зосереджуються всі численні зв'язки і взаємини між членами сім'ї. Хата для українця – це природне виховне середовище, яке має на людину вплив впродовж усього її життя. Здавна вона асоціювалася зі схованкою добра. Дім давав можливість людині отримати на маленькому просторі можливість реалізувати дану Творцем свободу волі і створити той світ, який відповідав би його морально-духовним цінностям, потребам і звичкам. Побудувати дім означало не тільки закласти фундамент і викласти стіни, але й створити родове вогнище, народити дітей і виховати їх віруючими, високодуховними людьми на прикладах добропорядності.

Народна архітектурна творчість сягає своїм корінням найдавніших етапів формування цивілізації. Вся історія розвитку цієї галузі культури переконливо свідчить про неабиякий талант її творців, мудрість багатовікового народного досвіду.

Українське національне житло створювалося українцями протягом століть шляхом безперервного вдосконалення прийомів і форм, які відповідали умовам життя, побуту й естетичним уподобанням народу. В архітектурі української хати відбилося все тисячолітнє багатство народних традицій, символів, звичаїв та обрядів.

Українська хата пройшла тривалий і складний шлях розвитку, виявивши глибинну спільність з житлом східнослов'янських, а частково і західнослов'янських народів, коріння якої сягає будівельної традиції як докиївської доби, так і періоду Київської Русі. Проте лише у XVII—XVIII ст. вона набула етнічної виразності, ставши найяскравішим символом української народної культури та ознакою духовності української нації. Образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повита, неначе дівчина, за висловом Т. Г. Шевченка, став свого роду візитною карткою України, бо втілює не просто

довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних засад, народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень та людських стосунків.

Народна будівельна творчість розвивалася в руслі поступу загальнолюдської цивілізації, на неї впливали суспільні, соціально-економічні, моральні фактори, але українська хата має типові риси всіх районів України, є результатом спільності етнічного складу народу. Внутрішнє планування та інтер'єр української хати характеризується типологічною єдністю. Українська хата стала не тільки житловим простором для людини, місцем родинних обрядів, а й найяскравішим символом української народної культури, добробуту та ознакою духовності української нації і є для українців етносимволом.

Зовнішній та внутрішній вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого — унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У традиціях української хати відчувався прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку. Народне житло цікаве й оригінальне не тільки за формою, але й щодо внутрішнього змісту. Кожний предмету ньому, крім практичного призначення, мав ще й свій духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю.

Вивчення народних архітектурно-будівельних і декоративно-художніх традицій має не лише теоретичне, а й практичне значення. Використання всього кращого, прогресивного з вікового народного досвіду, допоможе архітекторам створювати нові села, що будуть відповідати не лише сучасним вимогам життя, а й кращим національним традиціям та естетичним уподобанням народу.

Дослідженням українського житла, звичаїв та обрядів пов'язаних із ним займалися історики, етнографи, фольклористи Ю. Гошко, З. Гудченко, І. Гребінь, А. Данилюк, Т. Косміна, С. Павлюк, В. Самойлович, П. Юрченко та ін.

Найбільш цінним в народній архітектурній спадщині є творчий метод народних майстрів, визначальною рисою якого є органічний взаємозв'язок і взаємообумовленість функціональних вимог, економіки, конструктивного вирішення та архітектурно-художньої форми.

Дослідженням національних традицій будівництва та архітектури, основ вітчизняної теорії архітектури і містобудування присвячені праці В. Вечерського, М. Дьоміна, В. Єжова, Л. Ковальського, В. Кравця, С. Крижицького, Н. Г. Лаврика та ін.

Актуальність теми дослідження.

Питання дослідження та збереження історичної спадщини народних традицій у будівництві на сьогодні є гострою проблемою для держави і актуальними для науковців. Враховуючи вище викладене, нами була обрана тема магістерської роботи: **«Дослідження національних традицій будівництва народного житла в Україні з методикою викладання теми».**

Метою магістерської роботи є дослідження розвитку народної архітектури за різних часів нашої держави, визначення основних методів будівельного виробництва та конструктивно-планувальних рішень.

Важливим питанням нашого дослідження стали територіальні особливості будівництва українського народного житла. Значущим для нас є популяризація національних традицій будівництва, ознайомлення з ними українського суспільства, особливо студентського середовища, з метою збереження та відродження культурної спадщини України.

Для реалізації мети магістерської роботи нам необхідно вирішити ряд задач.

Задачі досліджень:

- провести аналітичний огляд народної архітектури в Україні;
- дослідити історичні чинники розвитку народного житла в Україні;
- провести дослідження географічних і територіальних особливостей будівництва народного житла;

- визначити особливості побудови народного житла українців, його типи, конструктивні та об'ємно-планувальні рішення;
- розробити методичні матеріали по темі дослідження.

Об'єкт дослідження – народна архітектура України.

Предмет дослідження – національні традиції та технології будівництва народного житла.

Методи дослідження - системно-структурний аналіз, натурні дослідження, статистика, узагальнення. В роботі використані праці науковців, дослідників в галузі культурної спадщини та будівництва, матеріали наукових конференцій, архівні документи.

Наукова новизна полягає в аналізі та дослідженні історичних національних аспектів будівництва народного житла на різних етапах розвитку Української держави, а саме:

- дослідженні національних традицій зведення житла в Україні;
- визначенні причин і факторів, які впливали на розвиток національних особливостей будівництва житла;
- виявленні основних факторів, які впливали на конструктивні, архітектурно-планувальні та технологічні рішення народного будівництва.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що виконані дослідження дозволяють:

- виявити рівень розвитку технологій будівництва народного житла за різних часів нашої держави;
- визначити основні методи ведення будівельних робіт;
- використати результати дослідження у освітньому процесі;
- використати матеріали дослідження для просвітницької роботи у суспільстві.

Особистий внесок магістранта:

- досліджено територіальні та географічні особливості народного будівництва в Україні;

- популяризація національних традицій будівництва, ознайомлення з ними українського суспільства;
- розроблені методичні матеріали по темі дослідження можуть бути використані у освітньому процесі.

Розділ I. Аналітична частина

1.1 Історичні чинники розвитку народного житла в Україні

Народна будівнича культура України не виникла на голому місці, їй передували давніші культури. На Поділлі, наприклад, у конструкціях традиційних будівель збереглося багато елементів, подібних до тих, які відкривали археологи, починаючи з Трипілля (IV—III тис. до н. е.). Про майже тисячолітній досвід будівництва свідчать матеріали розкопок у Бресті, Пінську, Слуцьку, Столині, Давидгородку, що знаходяться поблизу українського Полісся, а також зруби будівель XII—XIII ст., які були знайдені в Києві на Подолі.

Народне житло належить до фундаментальних галузей традиційної культури будь-якого етносу, в тому числі й українців. Його можна розглядати з різного погляду будівельного матеріалу та конструкції, розвитку вертикального та горизонтального планування, системи опалення, організації інтер'єру, декоративних аспектів житла, соціологічних тощо. Етнологи до найважливіших характеристик традиційного житла відносять його горизонтальне планування і систему опалення. Саме ці параметри належать до найстійкіших і дають змогу виявити загальноетнічні риси розглядуваної галузі народної культури, а інші - будівельний матеріал і конструкція, покрівельний матеріал і крутизна схилів даху, кількість житлових приміщень є змінними і залежать від таких чинників, як природно-географічне середовище, особливості господарських занять, умови соціально-економічного розвитку тощо.

Архітектура Київської Русі.

Яскравою сторінкою культурного розвитку Київської Русі виступає архітектурне будівництво. При спорудженні житла й оборонних будівель слов'яни споконвіку використовували місцеві матеріали та спирались на традиції, що сягали сивої давнини. Відповідно до умов лісу або степу для будівництва їм слугували дерево й глина. До прийняття християнства кам'яні будівлі у східнослов'янських землях майже не зводились. Виняток становили

хіба що кам'яні язичницькі святилища Прикарпаття, які зводилися аж до кінця XII ст.

З X ст. в Київській Русі розпочинається новий етап у розвитку монументального кам'яного зодчества, яке стає складовою європейської архітектурної традиції. Маючи власне уявлення про красу, давньоукраїнські майстри, зокрема київські майстри, створювали нові типи споруд, що вражали рівнем розвитку будівельної техніки, витонченим смаком та живописністю композицій. Будували з каменю та цегли, використовуючи методи змішаної кладки та утопленого ряду.

За Ярослава Мудрого відкривається наступна сторінка зодчества. З 1037 р. розпочинається будівництво в Києві "града великого". До його ансамблю входили Софіївський собор, Золоті ворота, Георгіївський та Ірининський монастирі. Місто Ярослава мало площу 80га, що в 10 разів перевищувало київський дитинець, "град Кия". На відміну від попереднього часу, місто мало вже не лінійну забудову, а радіально-порядкову, за якою вулиці сходилися до західної та східної брам, а головна магістраль прямувала від Золотих воріт до "міста Володимира". Київ було укріплено дерево-земляними стінами, що досягли висоти 14м. Так будували оборонні споруди і в інших містах Давньоруської держави.

Із 70-х років X ст. розпочинається наступний стильовий етап зодчества, який характеризується відмовою від грандіозних форм. У будівельній техніці активно використовуються місцеві будівельні матеріали та архітектурні традиції.

Досить сильними виявилися такі тенденції в галицькій архітектурній школі, завдяки чому західноукраїнське середньовічне будівництво досягло стильової цілісності. У старовинному Галичі, що розбудувався за князювання Ярослава Осмомисла, знайдено залишки фундаментів майже 30 церковних будівель, але збереглися тільки романського типу церква Пантелеймона, збудована близько 1200 р. під Галичем.

З кінця XII ст. посилюються народні традиції в архітектурному будівництві. Ця тенденція з усією силою виявилася пізніше, у формуванні національного ренесансного та барокового зодчества. Вагомими для розвитку архітектури стають смаки та потреби міського населення. Інтенсивно розвивається будівельна техніка. Замість мурування стін стала використовуватись малоформатна цегла-плінфа, яка за форматом була близько до романських і готичних типів споруд, та брущата цегла.

В містах створюються торговельні і ремісничі посади. Князівські резиденції починають витіснятися на околиці, а в центрі замість князівських дворів зводяться ратуші та церкви. Дещо змінюється призначення храмів, які відтепер мають не лише культове значення, а й слугують окрасою міста. Активно розбудовуються столиці удільних князівств, які копіювали Київ та Чернігів: Новгород-Сіверський, Путивль, та ін. такі процеси свідчили про те, що давньоукраїнське зодчество розвивалося в контексті західноєвропейської архітектурної традиції, а будівельна давньоукраїнська традиція слугувала за взірць в інших землях Київської Русі.

Давньоруські майстри відносно рано володіли технікою виготовлення скла, майолікової кераміки. Цьому сприяло широке будівництво кам'яних будівель, для внутрішнього спорядження яких використовували смальту, керамічні плитки, покриті різнокольоровою поливою.

Естетичні засади київської мистецько-архітектурної школи відчутно вплинули на культурний розвиток усіх давньоруських земель. Монголо-татарська навала перервала яскравий період культурного розвитку, на деякий час загальмувала духовний розвиток країни. Були знищені витвори давньоруських зодчих і художників, літописців, у вогні пожеж загинули величезні матеріальні та духовні цінності нашого народу. Культурна спадщина IX – XIII ст. стала тією плідною основою, на якій склалася національна культурна традиція в добу пізнього Середньовіччя.

Українська хата пройшла довгий шлях від найпростішого однокамерного житла з давнини до XVIII — початку XIX століття і лише в

середині ХІХ століття з'явилося двокамерне селянське житло, яке складалося з житлового приміщення та сіней. Наприкінці ХІХ століття в Україні поширилося трикамерне селянське житло, яке, крім власне хати і сіней, ще мало й комору. Найпоширеніший тип тридільної хати — сіни, мешкальна хата й комора або хата, сіни та кімната (часом ще й із коморою).[6]

Тип народного житла України, що історично склався, відрізняється своїми особливими традиційними прийомами організації плану, конструкцій та їх архітектурної обробки. Ці прийоми мають у своїй основі давньослов'янський тип жител, що розвивалися протягом багатьох століть під впливом своєрідної історичної та природної обстановки, що відбилася як на формуванні загальних ознак типу житла, так і на створенні приватних особливостей його, властивих житлам окремих районів України.

Наявність тих чи інших місцевих будівельних матеріалів та конструктивні прийоми, які застосовуються при їх використанні у будівництві, значною мірою визначають колорит народної архітектури цього району. Так само очевидно вплив історичних умов на розвиток і створення образу народної архітектури. Цей вплив слід розуміти досить широко. Тут треба враховувати не лише соціально-економічні умови існування та найбільші події в історії народу, архітектура якого вивчається, а й вплив культури сусідніх народів, а іноді, можливо, і вплив панівних тенденцій у "великій" архітектурі. Народні будівельні традиції та художні смаки розвивалися не ізольовано від навколишнього оточення. Культура сусідніх народів стикаючись, неминуче створювали взаємний вплив на процес подальшого розвитку та залишали у ньому той чи інший відбиток. Цей взаємний вплив надзвичайно складний, і характер і значущість його можна простежити лише на тлі історії народу та історичних подій, що відбувалися у місцях, що вивчаються.

Різниця історичної долі північно-західної лісової та лісово-степової та південно-східної степової частин України відіграла значну роль у процесі розвитку типу народного житла. Лісова Волинь та гірська Галичина були

природою захищені від вторгнення кочівників. Саме тут і збереглися старі будівельні традиції, і звідси вони поширилися на південь і південний схід.

Інтенсивна колонізація степової смуги стала можливою лише після усунення небезпеки набігів татар, тобто у XVIII ст. Населялася ця територія головним чином переселенцями з правобережної та лівобережної України, а також деякими іншими народами. Тому населення краю було різноманітне за національністю — українці, німці, молдавани, болгари та ін.

Стародавні архітектурно-будівельні традиції, найбільше збереглися у північних та прикарпатських гірських районах України і звідси поступово поширювалися на південь, у передстепові та степові райони. У своєму русі на південь ці традиції поступово зазнавали змін, зумовлених головним чином іншими природними даними та частково складним етнічним складом населення. Деякі риси народного житла, що збереглися в північних районах, за нових умов поступово відмирили. Найкращі представники української культури йшли на Лівобережжя чи до Москви. Так, татарські навали порушили зв'язок київської держави з Близьким Сходом, Київ втратив своє культурно-політичне значення і провідну роль набули міста московської Русі.

Історична обстановка XIV-XVIII ст. призвела до поділу України на дві частини, що відрізняються різними умовами економічного та культурного розвитку. Внаслідок цього до початку XIX століття між Правобережжям і Лівобережжям створилася велика різниця в економічному та культурному розвитку. Зазначені історичні події позначилися також і розвитку образу народного житла, в декоративних прийомах внутрішньої і до зовнішньої обробки будинків. У цьому процесі велике значення мали зростаючі міста та містечка Правобережжя, особливо Подільщини.

У другій половині XVIII і в XIX ст. значно зріс вплив російської держави. До половини XVIII століття в масі своєї рядової оселі міста або козацької старшини в основних рисах було близько до народного житла і повторювало його прийоми в більш розвиненому та багатому вигляді.

Промислова революція призвела до поглиблення класового розшарування населення та зростання протиріч між містом та селом. Традиції скромного за своїми побутовими та архітектурними якостями селянського житла збереглися і продовжували розвиватися тільки в селі і зовсім зникли в забудові міста, де перехід до інших матеріалів і техніки та іншої внутрішньої організації створив принципово інший тип житла. Середнє становище між містом і селом зайняли передмістя, дрібні міста та містечка з їх змішаними міськими та сільськими прийомами планування та архітектури житла. Цей період характеризується появою в архітектурних деталях та оздобленні народного житла своєрідного впливу класицизму, у плановому рішенні зростають спроби функціонально розмежувати житло на 2—3 кімнати замість одного загального житлового приміщення.

1.2 Географічні особливості будівництва народного житла

Поряд з історичними чинниками у розвитку типу національного житла велику роль відіграли природні особливості України, зокрема характер місцевих будівельних матеріалів. Народна архітектура має у своєму розпорядженні виключно місцеві будівельні матеріали, тому наявність тих чи інших матеріалів у різних районах прямо і безпосередньо відбивається на будівельних прийомах та архітектурі житла. За характером місцевих будівельних матеріалів територія України ділиться приблизно на три смуги.

Територія в межах від північних кордонів України та до лінії Житомир, Київ, Ніжин, Глухів покрита лісом; тут панівним стіновим матеріалом є дерево зруб або дерев'яна каркасна конструкція; глина має лише допоміжне значення. Покрівельний матеріал — солома або дерево.

Середня, лісо-степова смуга простягається від меж лісової смуги на півночі і до лінії Балта-Кременчук-Полтава-Харків на півдні. Ця смуга характеризується великою різноманітністю місцевого стінового матеріалу; тут

застосовуються дерево, глина, очерет та солома; покрівельним матеріалом є солома, очерет і рідше дерево.

Від меж лісо-степової смуги на півночі і до південних кордонів України простягається степова смуга; тут застосування лісу обмежено і основним стіновим матеріалом є глина у поєднанні з очеретом, хмизом або соломою. По пониззі Дністра, Буга та на Донбасі нерідко застосовується камінь; Покрівельним матеріалом є солома, очерет і черепиця. Різноманітність будівельних матеріалів спричинило виникнення великої кількості різних конструктивних прийомів, властивих цим матеріалам. Ця різноманітність природно позначилася на архітектурному зовнішності житла лісової, лісо-степової та степової смуг, надавши кожному з них специфічний колорит.

Традиційна орієнтація житла по сторонах світу

Житловий будинок в більшості випадків орієнтується своїм головним фасадом і одним бічним на південні румби, і лише задня стіна звернена на північ. За такої орієнтації житлового приміщення досягається найкраще використання сонячного тепла; дві стіни прогріваються сонцем, одна — бічна — утеплена прилеглими до неї сінями, а втрата тепла через задню стіну зменшується відсутністю у цій стіні віконних отворів і компенсується розташованою безпосередньо біля стіни піччю та лежанкою. Ці важливі практичні міркування змушують дотримуватися необхідної орієнтації країн світу і часто нехтувати становищем будівлі стосовно вулиці.

При складному рельєфі та заплутаній планування села на багатьох ділянках неможливо поєднати необхідну орієнтацію із бажаним положенням будівлі до вулиці; тому в селах часто житлові будівлі звернені на вулицю і головним фасадом, і бічним, і заднім, а іноді і кутом. Звідси і своєрідний безладно-мальовничий ансамбль забудови українського села, що залежить від топографічних умов та системи планування.

Неспокійний горбистий рельєф Волинсько-Подільської височини, що прорізається долинами річок, та береги річок Сули, Псела та Ворскли на Лівобережжі обумовлюють особливо складне планування українського села.

Село розташовується біля ставка або річки і має більш менш виражений центр-площу або головну вулицю, від якої розходяться другорядні вулиці і проїзди, створюючи невизначену і заплутану сітку вулиць.

За цих умов забудова села відрізняється відсутністю будь-якої стрункої системи; будівлі, потопаючи в зелені, розкидані в мальовничому безладді по схилах та пагорбах. На Подільщині та Київщині, де густота населення найбільша, деякі села забудовувалися дуже густо. Безладно та близько одна до одної поставлені будівлі з солом'яними дахами та білими стінами на тлі зелені становлять типовий вигляд українського села цих районів. Інакше виглядає забудова сіл степової смуги та інших рівнинних районів України. Тут за сприятливих топографічних умов планування має більш правильний характер; село розташовується паралельно річці або дорозі і рідше кільцем навколо центру. Вулиця має певний, явно виражений напрямок та орієнтацію по сторонам світу. У зв'язку з цим і становище житлових будинків по відношенню до вулиці має більш постійний характер.

Найпростіший тип хати відрізняється граничною лаконічністю та скупістю архітектурних елементів. Прямокутний у плані обсяг перекрито м'яко окресленим чотирихилим солом'яним дахом із заокругленими кутами перетину схилів і коника. Цей тип характерний для північних районів України — Чернігівщини та Полісся, але широко поширений також і в інших районах України, відрізняючи у минулому житла найбідніших верств селянства. Херсонська напівземлянка, «бурдей» у гуцулів і більшість хат в одне житлове приміщення в інших районах України є представниками цього типу і відрізняються за зовнішнім виглядом лише внаслідок застосування різних місцевих будівельних матеріалів.

У лісових районах зруб чітко показаний і в площині стіни та у кутових з'єднаннях; на південь — зруб покривається тонким шаром обмазки, в степових районах стіна гладка і не має ніяких членувань, дах солом'яний або черепичний, причому її форма значно відрізняється від форми дахів лісових районів.

У Чернігівщині та на Поліссі нерідкі випадки, коли прямокутник плану хати порушується впадаючим кутом, ніби навісом, перекритим загальними схилами даху. Під цим навісом робляться вхідні двері у сіни, або навіс служить для господарських потреб, а двері розташовуються поруч із ним.

Найбільш розповсюджений тип хати в середньому правобережжі, особливо на Подільщині, також характеризується простотою об'ємів, але трактування стін, прорізів і особливо даху відрізняється своєрідними формами. Нерідко використовувані широкі кутові пілястри, архітектурні обрамлення отворів і часто сама форма отвору є наслідуванням кам'яної архітектури. Архітектурне рішення стіни хати втрачає свою безпосередність та мальовничу простоту; такого роду архітектура найчастіше спостерігається поблизу містечок та міст Подільщини з їхніми барочними культовими будівлями, палацами та кріпосними спорудами. Ці будівлі були розсадниками барокових форм, що проникли у примітивному вигляді в архітектуру містечок, а через них і в архітектуру села. Елементи кам'яної архітектури — пілястри, лиштви, горизонтальні тяги — народний зодчий сприйняв і переробив по-своєму, надавши їм виключно декоративний характер і форму, що дуже віддалено нагадують копійовані зразки. На Подільщині цьому явищу сприяло застосування для оздоблення стіни гіпсу, що дозволяє виконувати тяги та ліпні прикраси; ближче до Київщини цей прийом трапляється рідше, а на Київщині зникає зовсім.

Поширена на Правобережжі поступкова форма солом'яного даху логічно випливає з властивостей матеріалу, що застосовується. Влаштування уступів на кутах даху обумовлено необхідністю захисту кутових стиків від протікання (для чого застосовуються спеціальні солом'яні сніпки). З тих самих міркувань часто розвивається і гребінь даху. Поряд з цим такий пристрій даху є і своєрідним архітектурно-естетичним прийомом. На Київщині та Подільщині уступами оброблені тільки кути даху, але далі на захід уступами вирішується весь схил даху. У карпатських областях України цей прийом зустрічається частіше, ніж у інших місцях. Тут весь дах розчленований сильними

горизонтальними уступами, що надають їй оригінальної форми, що нагадує горизонтальні членування куполів церков Галичини.

Уступи на кутах даху

Великий звис даху, що влаштовується зазвичай на бічному фасаді, лежить на консолях. У рубаній будівлі звис вирішується просто: на торці будівлі верхні вінці зрубу укладаються з великим залишком, який обробляється скосом; у каркасних та глинобитних такий винос здійснюється випуском кінців верхньої обв'язки. При такому рішенні торця порушується симетрія в положенні даху по відношенню до несучого низу, і будівля набуває динамічності.

Кронштейни, що підтримують звис даху, у багатьох місцях прикрашаються різьбленням. Різьблена обробка кронштейнів з безліччю різноманітних мотивів набула найбільшого поширення на Полтавщині та Харківщині, де вона стала архітектурною традицією. В інших місцях консоль проста і обробляється простим скосом, або кінці виступаючої верхньої

обв'язки підтримуються короткими і тонкими дерев'яними підкосами, що упираються в кут стіни.

Найбільший інтерес в архітектурному відношенні становить тип хати, поширений на Лівобережжі, в основному на Полтавщині та Харківщині. Загальний вигляд цього типу незрівнянно багатший, ніж у інших місцях; солом'яна або очеретяна покрівля має спокійний, м'який обрис, і кутові уступи на даху відсутні. Звис даху на передньому фасаді підтримується колонами; з боків теж робляться звиси, що підтримуються консольними виступами. Обмазкою покриваються зазвичай лише стіни житлових приміщень, а стіни холодних підсобних приміщень залишаються в дереві. На відміну від Правобережжя, де поверхня непокритої глиною стіни виконується грубо, без чистої обробки, тут стіни зроблені з щільно пригнаних один до одного і чисто оброблених пластин або брусів. Таку поверхню стіни не білять, але миють теплою водою з милом, і вона завжди має чистий та приємний вигляд.

Великий звис даху на бічному фасаді (на кронштейнах). Хата із с.В'юнище Переяслав-Хмельницького району Київської області, Переяслав-Хмельницький

1.3 Територіальні особливості будівництва українського житла

Незважаючи на традиційну одноманітність українського житла, кожен з регіонів України має свої особливості щодо будівництва, використання матеріалів, оздоблення приміщень тощо.

Поділля.

Поділля, як і інші частини лісостепової смуги Правобережної України, на відміну від глухих районів Полісся і Карпат, до середини XVIII ст. було ареною різноманітних історичних подій. Ця частина України довгий час була під гнітом польської шляхти, яка не тільки нещадно експлуатувала населення, а й намагалася асимілювати його. Народні маси вели безперервну боротьбу проти пригнічення, мужньо відстоювали свою національну культуру.

Характерною особливістю подільського житла було поєднання простого, стриманого за своїми формами об'єму будинку з мальовничими фасадами. Це досягалося завдяки широкому використанню таких декоративних засобів оздоблення, як колір і настінний розпис в поєднанні з своєрідними декоративними прийомами пластичної обробки високих солом'яних дахів.

На Поділлі житлові будівлі вирізнялися мальованими фасадами завдяки широкому використанню кольорів та настінного розпису. Віддавна у будівництві тут застосовували глину та солом'яні дахи. Переважаючим типом була оселя з двома житловими приміщеннями з обох боків сіней. На Поділлі здавна широко використовувався камінь[11]. Найактивніше це робили мешканці басейну Дністра, на території між річками Збруч і Золота Липа та на покутсько-буковинському Подністров'ї.

У них були печі й приблизно однаковий інтер'єр. Менше приміщення використовувалося як кухня, більше — як кімната для гостей.

Особливо цікава архітектура житла при пофарбуванні фасадів у насичені сині або синьо-зелені тони, а пластичних архітектурних деталей - в білий колір. Прикрашали фасади сільського житла на Поділлі також наборні (цвяховані) двері, фігурна обшальовка яких підкреслювалась яскравим

пофарбуванням. Різноманітність засобів опорядження фасадів при використанні кольорового і орнаментального декору, невичерпна фантазія художньої творчості народних майстрів надає житлу Поділля рис самобутності і привабливості.

Особливістю забудови сільської вулиці на Поділлі була її багатобарвність. Кольорове пофарбування житла у холодні сині тони доповнювалось яскравими цеглясто-червоними та жовтими тонами, у які фарбувались різноманітні господарчі споруди на садибі.

Полісся.

Велика кількість лісів і боліт, нестача родючих земель, ізольованість від основних шляхів культурних та економічних зав'язків, робило цей район у минулому одним із найбільш відсталих на Україні. Бідність економічних ресурсів Полісся, соціальний гніт та злиденне існування трудового селянства створювало умови, при яких народне житло немов застигло у своєму розвитку, зберігаючи на кінець XIX і навіть на початку XX ст. багато старовинних прийомів та архаїчних рис, що сягають своїм корінням у глибину віків.

Основний традиційний будівельний матеріал в цьому районі – дерево, а основний конструктивний прийом, що тут застосовується здавна – зруб. Народне будівництво північних районів відзначається граничною простотою і навіть деякою мірою аскетичністю архітектурного рішення, відповідно до конструктивних та функціональних вимог.

Народний майстер дуже стримано застосовував і декоративні засоби оздоблення інтер'єрів та екстер'єрів. Єдине, що привертало його увагу, були фронти у західних районах Полісся, які прикрашалися скромними елементами глухого різьблення чи контурної порізки, та завершення вікон у центральних і східних районах Полісся, що оздоблювались традиційними для українського народного декоративного мистецтва стародавніми мотивами геометричного різьблення по дереву.

Звичайно, завершення вікон та віконниці фарбувалися у світлі тони (білий, блакитний), завдяки чому ставали добре помітні на темному тлі

рубленої стіни (східні райони). В окремих випадках віконниці розписують застосовуючи переважно елементи геометричного орнаменту, що надавало фасадам сільського житла більшої привабливості і мальовничості (центральні райони Полісся).

На західному Поліссі своєрідно вирішуються також завершення фронтонів двосхилих дахів, що прикрашались контурною порізкою кінців вітряних дошок, які формою нагадували голови коней або якихось химерних істот. Стіни сільського житла Полісся вирішувались, як правило, у відкритому зрубі, який у більшості випадків білили і лише в окремих районах північного Полісся він мав природний колір і фактуру дерева. Це стосується лише стін житлової частини хати, стіни господарчих приміщень (сіни, комора), що робились також із зрубу, завжди мали природний колір дерева.

В різних районах Полісся народне житло має свої особливості у формі даху (на заході поширені дво- та чотирихилі дахи, на сході тільки чотирихилі), розташуванні вікон на фасадах, характері тектонічної структури рубленої стіни і рішенні архітектурних елементів та деталей.

Досить скромним і стриманим був також інтер'єр народного житла на Поліссі, особливо на заході. Лише в окремих районах можна зустріти різьблення на сволоку, своєрідні типи меблів, особливо мисників, бокові стінки яких мали елементи контурної порізки, характерне рішення груби – у вигляді стіни, що прикрашалась пластичним оздобленням. Значну роль в інтер'єрі поліської хати відігравали також декоративні тканини і особливо вишивані рушники.

Південь України.

Природні умови (спека, вітри), наявність таких матеріалів, як глина і камінь, обумовили спорудження будівель з товстими стінами, глибокими амбразурами у прорізах для вікон і дверей, тривале існування напівземлянок з масивним земляним дахом. Переважна більшість житла у XIX ст. мала великі вікна, дахи під соломою або очеретом. Останні були двосхилими із фронтонами, які часто оздоблювалися декоративним ліпленням.

Середня Наддніпрянщина.

Цей край віддавна був густо заселений, з добре розвинутим народним будівництвом. Воно було каркасне і зрубне. Обмежена кількість дерева спричинювала застосування соломи, очерету, лози, які гармонійно поєднувалися. При цьому майстерно використовувались їх декоративні властивості. Багатоваріантності осель не існувало. Панівним типом тут слід уважати хату з житловим приміщенням, сіньми і коморою (на Черкащині, у деяких районах Київщини — з двома житловими приміщеннями і сіньми). Інтер'єр відзначався декоративністю завдяки використанню тканин, вишивок, кераміки, розпису печей і предметів побуту. При цьому майстерно використовувались їх декоративні властивості. На Полтавщині побутувала двокамерна хата з одним житловим приміщенням і сіньми.

Середня Наддніпрянщина є однією з тих територій, де розвивалася східнослов'янська культура, де найінтенсивніше відбувався процес формування української народності, а потім нації. Саме в цьому районі найяскравіше виявились основні ознаки культури і побуту українського народу. Характерне для середньої Наддніпрянщини старе селянське житло з традиційними білими стінами, пофарбованою глиною призьбою та чотирисхилим солом'яним дахом, що ховається в зелені садків, узагальнює в собі основні і найбільш типові риси української народної архітектури.

Середня Наддніпрянщина, яка поділяється на лівобережну і правобережну частини, знаходиться територіально між східними і західними районами України. Це позначалось якоюсь мірою і на народному житлі, яке має риси, що поєднують його в одних випадках з житлом Полтавщини (Лівобережне Подніпров'я), а в інших – з Поділлям (правобережна частина). Особливо яскраво це можна простежити в тих районах Наддніпрянщини, що межують з Полтавщиною і Поділлям.

Найбільш поширеною конструкцією в цих районах є каркас з дерев'яною закидкою, а подекуди і зруб. Стіни сільського житла, як правило, обмазуються глиною, причому на Правобережжі обмазуються стіни житлових і

господарчих приміщень, а на Лівобережжі лише стіни житлових приміщень. Дахи на лівобережній частині рівні, без виступів, м'якої обтічної форми, на Правобережжі мають іноді пластичну обробку солом'яної стріхи (гребінь даху, а подекуди і кутові стріхачі).

Характерною ознакою житла цих районів, особливо на Правобережжі, є фарбування напільної стіни глинами різноманітних відтінків. Іноді, так само фарбують і стіни господарчих приміщень (сіни, комора). Особливо цікаво з художньої точки зору використовується колір в архітектурі народного житла південних районів правобережної частини Наддніпрянщини. Напільні стіни фарбуються тут в інтенсивні цеглясто-червоні, жовтогарячі тони в поєднанні з настінним розписом та декоративними підводками.

Нижня Наддніпрянщина і Південь

Своєрідність історичних та природно-кліматичних умов південних районів України мали значний вплив на формування народної культури, в тому числі і архітектури цих районів. Інтенсивне ж заселення цього краю проходило в основному у другій половині XVIII і в XIX ст. Поряд з українцями тут селилося багато представників інших національностей (болгари, німці, греки, молдавани та ін.), що вплинуло і на народне житло, специфічною особливістю якого є різноманітність прийомів і архітектурних форм.

Основним будівельним матеріалом Півдня України, як уже згадувалось вище, є глина і природний камінь, що значною мірою визначило своєрідність архітектури народного житла. Товсті стіни, глибокі амбразури прирізів, горизонтальне членування фасадів надавали сільським будинкам рис монументальності. Тут переважають двосхилі дахи, в чому можна бачити вплив російської народної архітектури. Цей вплив можна простежити також у прийомах розташування житла на садибі в такий спосіб, коли причілок хати виходив безпосередньо на вулицю.

Засоби декоративно-художнього оздоблення народного житла цього району відзначаються різноманітністю. Тут можна зустріти кольорове фарбування великих площин стін, декоративний розпис, пластичну обробку

фронтонів двосхилих дахів і різьблення архітектурних деталей. Архітектура сільських будинків Півдня має свої особливості в східних, центральних і західних районах. Найбільш цікаво вирішується народне житло в центральних районах, де широко застосовується пластичне оздоблення фасадів – пілястри, тяги, карнизи тощо. Велика увага приділяється фронтонам, що прикрашаються великими пластичними і поліхромними розетками. Характерних рис забудові сільської вулиці на Півдні надавали огорожі, що робилися тут або з каменю, або з глини, їх звичайно білили, а нижню частину підводили сажею чи кольоровими глинами.

Своєрідно вирішувались також ворота і хвіртки (особливо в західних районах), художнє рішення яких мало спільні риси з архітектурою житла. Як показує огляд архітектури народного житла кінця XIX-початку XX ст., поряд із загальними рисами, притаманними усьому українському народному зодчеству, вона мала свої відміни і особливості в кожній етнографічній зоні. Слід також підкреслити спільність принципів загальної композиції в народному житлі України, Білорусії та Росії, що свідчить про наявність загальних рис в архітектурі житла цих народів. Найбільш широко використовуються в сільському житловому будівництві народні архітектурно-художні традиції, хоча конкретні прийоми оздоблення сучасних житлових будинків значно змінюються відповідно до нових умов життя сільського населення та його естетичних уподобань.

Принципові відмінності, порівняно з старою хатою, мають також планування та конструктивне рішення сучасних житлових сільських будинків. Характерною їх ознакою є різке підвищення санітарно-гігієнічних умов, комфортності квартири та капітальності будинку, що створює необхідні умови для поступового стирання культурно-побутових відмінностей між містом і селом. Незважаючи на традиційність, а тому якоюсь мірою і консервативність народних форм будівництва, сільське житло безперервно змінювалось. Це ставало особливо помітним тоді, коли умови життя сільського населення, а тому їх вимоги до житлових умов вступали в протиріччя з існуючими типами

народного житла. Цю особливість найбільш яскраво можна простежити порівнюючи сучасні житлові будинки колгоспників з сільським житлом дореволюційного періоду.

Особливістю нового житлового будівництва незалежної України є органічне поєднання кращих народних архітектурно-будівельних і художніх традицій з сучасними вимогами, що відповідають новим умовам сучасного села.

Українські Карпати.

Край особливо цікавий багатством архітектурних форм, конструкційних прийомів і планувальних структур у народному житлі. На Бойківщині, наприклад, де населення віддавна займалося хліборобством, хати всюди крили соломою. Будівлі вирізнялися добре виваженими пропорціями, оригінальним завершенням фасадів у вигляді галерей із стовпчиками.

У плані бойківські хати відрізнялися розміщенням у них житлових приміщень між коморою і сіньми. У західній частині хати дуже часто блокувалися з господарськими приміщеннями у довжину. На Гуцульщині хати споруджували з дерева, покривали дошками-драницями і оздоблювали різьбою окремі деталі (галерейки, одвірки, сволоки).

Основним типом житла тут вважається хата з галерейкою і двома житловими приміщеннями, розташованими по обидва боки від сіней. У найзахіднішій частині Українських Карпат — Лемківщині села розташовані в долинах рік і потоків. Хати тут здебільшого «дивляться» вікнами і дверима на дорогу. Класичним типом лемківського житла була «довга хата» [10]. Так називали народне житло, в якому під одним дахом зведені житлові й господарські будівлі: хата, сіни, комора, стайня, боїще (клуня), возівня.

Хати споруджували найчастіше зі смерекових півкругляків, а на Закарпатті й у Східній Словаччині — дуже часто з бука. На кутах в'язали вінці за допомогою «простого замка» або «риб'ячого хвоста». Дахи робили двоспадові, покривали соломою. Увесь зруб обмазували нафтою, яка не тільки захищала стіни від гниття і червоточин, але була й своєрідним оздобленням.

Там, де її не було, використовували палену глину, розведену водою чи олією. Стиги вінців завжди білили, тому вони яскраво виступали на темному тлі стін і горизонтальними смугами підкреслювали фактуру хати. У деяких місцевостях Лемківщини побутував також декоративний розпис.

Різний характер природно-кліматичних умов, завжди притаманний гірській місцевості, особливості історичного та економічного розвитку окремих районів та ряд інших причин зумовили різноманітність архітектури народного житла на Карпатах.

Особливою традиційністю та сталістю прийомів і форм відзначається не лише житло гуцулів, а й їх обряди, пісні, мова, а також народна художня творчість (різьблення по дереву, кераміка, обробка металу тощо). Це пояснювалося не лише важкодоступністю цього району Карпат, що певною мірою ізолювало цей край, а й багатовіковим соціальним і національним гнітом іноземних поневолювачів, в результаті чого народ особливо старанно зберігав свої старовинні традиції і самобутню культуру.

Житла гуцулів - і багаті гражди, що являли цілий комплекс жилих і господарчих споруд, і примітивні курні хати бідняків, як правило, будувались із дерева, що на Карпатах, так само як і на Поліссі, було основним будівельним матеріалом.

Надзвичайно розвинуте мистецтво обробки дерева, що передавалось із покоління в покоління, дозволяло народним майстрам створювати споруди, що відзначались не лише високою якістю, простотою і надійністю конструкцій, а й досконалістю архітектурних форм. Своєрідною рисою архітектури народного житла цього куточка Карпат є сполучення високих, стрімких дахів, критих драницею, з великими площинами рублених стін, що мали чіткий ритм вінців, складених з міцних колод.

В більшості випадків хата гуцулів з напільної частини та з боків мала прибудови (притули) для худоби, що ховалися під великими звисами покрівлі. З переднього фасаду завжди робився розвинений звис даху (дашок), що підтримувався дерев'яними кронштейнами, або стовпчиками. В тих випадках,

коли ці архітектурні деталі мали різьблення, вони ставали справжньою окрасою будинку. Значну увагу народний майстер приділяв також оздобленню входу на піддашок, застосовуючи для цього традиційний елемент різьблення на хвiртці і особливо на завершенні стовпчиків, до яких вони навішувались. Самобутні риси має також рішення фронтонів чотирихилих дахів (шити), які старанно прикрашалися набивними різними елементами, в результаті чого створювалась дуже цікава орнаментальна композиція, що ставала часто основним акцентом архітектурно-художнього рішення.

Своєрідні і вишукані пропорції будинку та окремих його частин, чітка і виразна об'ємно-просторова композиція, м'який сіро-сріблястий колір стін і даху, якого з часом набуває дерево - все це створювало архітектуру, що напрочуд добре вписувалась в навколишній пейзаж, архітектуру, органічно пов'язану з природою Карпат.

Характерним було рішення інтер'єру гуцульського житла, стіни якого також не штукатурились. Поєднання стін, що мали природний колір і фактуру дерева, з яскравими декоративними тканинами і традиційним різьбленням на одвірках, сволоках, меблях (особливо на скринях), та піччю, облицьованою кольоровими орнаментованими кахлями, - надавало інтер'єру жилого приміщення єдину і в той же час досить виразну стильову характеристику.

Деякі відмінності мало народне житло на Бойківщині. Специфічною ознакою бойківського житла була більш видовжена композиція будинку, високі солом'яні дахи та влаштування піддашків з чільної, а часто і напільної сторони. Головним компонентом архітектурно-художнього рішення будинку була дерев'яна арка, зроблена з міцних брусів, що правила за вхід до піддашку. Така арка, звичайно, старанно прикрашалася різьбленням, що надавало входу в будинок особливо парадного і навіть урочистого вигляду.

В окремих районах Карпат рублені стіни фарбують у темно-червоний або вишневий колір, а шви між вінцями у білий. Народне житло Закарпаття досить різноманітне. В гірській частині - це звичайні рублені будинки, що мають багато спільного з дерев'яними будинками Прикарпаття.

В рівнинній частині особливо цікаве житло в центральних районах. Тут стіни будинків уже в більшості випадків обмазуються глиною і біляться, а подекуди фарбуються в яскраві сині тони. Там, де стіна робиться у відкритому зрубі, промазуються і фарбуються в яскраві кольори шви між вінцями, що надає будинку дуже своєрідного вигляду. Значну роль у забудові вулиці відігравали також ворота і хвіртки, яким народний майстер приділяв велику увагу.

Цікавий інтер'єр закарпатського народного житла створюють декоративні керамічні миски та тарілки, що виставляються "квітами на хату", або вішаються на стіни, та характерні для цих районів барвисті декоративні тканини.

Сільське житло Буковини мало також багато відмінностей у різних районах. Характерними ознаками народного житла центральної Буковини були м'які обриси високих дахів, критих гонтом, з великими звисами даху, що підтримувались уступоподібними кронштейнами, в поєднанні з білими стінами, прикрашеними подекуди настінним розписом нижньої частини стіни та різьбленням архітектурних деталей, фарбуванням у яскраві сині тони. Своєрідних рис сільській вулиці на Буковині надавали також господарчі споруди і особливо характерні для цієї частини України кошниці, курники та ін.

Рівнинне Закарпаття.

Це територія в долині р. Тиси та її приток. Переважна більшість будівель тут зрубна з дуба, подекуди з липи. Стіни зовні обмазані глиною або «полісковані» й закидані глиною з половиною. При обмазуванні та виділенні окремих деталей тут віддавна використовували синій колір, пластичне ліплення. Дахи робили високими й покривали соломною. Тому за своїми формами, окремими елементами, побілкою місцеві хати нагадують будівлі з інших регіонів України, насамперед Поділля.

Слобожанщина і Полтавщина

Це один із кількох регіонів України, що утворився на роздоріжжі Дикого степу, між політичними кордонами трьох держав — Росії, Речі Посполитої (Польщі) та Кримського ханства — протягом XVII—XVIII ст. На Слобожанщині будували дерев'яні хати, зрідка стіни виплітали з хмизу й обробляли глиною, а в деяких місцевостях складали з каменю. Стіни обов'язково клинцювали (забивали клинці) і закидали глиною з половиною, а потім білили. Дахи вкладали соломною. Краї стріхи відводили від стіни і спирали на вінця, які підтримувалися стовпчиками. Завдяки цьому хати набирали більш привабливої оригінальної форми.

Планування хат було різноманітним: двокамерні (з житлового приміщення і сіней), трикамерні (два житлових приміщення, розділені сіньми). Рідко траплялися хати з житловим приміщенням, сіньми і коморою.

Народне житло Полтавщини і Слобожанщини, основні особливості якого склалися на початку XIX ст., відзначається масштабністю всієї будівлі та окремих її частин і елементів, органічністю рішення, простотою і виразністю архітектурної композиції. Каркасні чи рублені стіни сільського житла в цих районах обмазувались глиною і білились, ховаючи під собою конструкцію.

Характерною рисою народного житла в цій частині України є розвинені звиси даху, що підтримуються тонкими, вишуканими у своїх пропорціях, стовпчиками на піддашку чи кронштейнами, що мали фігурну порізку на причілку. Солом'яна чотирисхила покрівля робилася, як правило, низькою, без всяких уступів і виступів, з плавними, м'якими обрисами. Зовнішній вигляд хати значно збагачувався завдяки світлотіні на білих або ніжно голубих площинах стін, яку створює піддашок, в поєднанні з яскравим пофарбуванням у жовті або жовтогарячі тони призьби, а часом і стін господарчих приміщень.

Своєрідно вирішувались кронштейни, форма яких нагадувала голову коня (коники), та підстрішини, які прикрашалися старовинними мотивами глухої різьби. Велике значення в архітектурі сільського житла цих районів, а

особливо на Полтавщині, мали вікна, що робилися тут майже завжди з віконницями. Різьблення окремих елементів завершення вікна, що органічно поєднувалося з пофарбуванням, а особливо пофарбування у яскраві тон віконниць, робило нерідко вікна провідними елементами художнього рішення народного житла. Інтер'єр сільського житла цих районів прикрашався елементами різьблення на сволоках і меблях, фарбуванням печей, іноді декоративним розписом, а також застосуванням кераміки для печей, що мали рельєфну орнаментацию.

Висновки до розділу I

Народна будівнича культура України не виникла на голому місці, їй передували давніші культури. Народна архітектурна творчість сягає своїм корінням найдавніших етапів формування цивілізації. Вся історія розвитку цієї галузі культури переконливо свідчить про неабиякий талант її творців, мудрість багатовікового народного досвіду.

Українське національне житло створювалося українцями протягом століть шляхом безперервного вдосконалення прийомів і форм, які відповідали умовам життя, побуту й естетичним уподобанням народу. В архітектурі української хати відбилося все тисячолітнє багатство народних традицій, символів, звичаїв та обрядів.

Українське народне житло має багатовіковий шлях розвитку - від однокамерних до дво-, три- та багатокамерних споруд. Унаслідок нерівномірного соціально-економічного розвитку окремих районів України, специфіки природно-географічних умов, особливостей етнокультурних контактів з іншими народами цей процес був неоднозначним та складним.

Українська хата пройшла тривалий і складний шлях розвитку, виявивши глибинну спільність з житлом східнослов'янських, а частково і західнослов'янських народів, коріння якої сягає будівельної традиції як докиївської доби, так і періоду Київської Русі. Проте лише у XVII—XVIII ст. вона набула етнічної виразності, ставши найяскравішим символом української народної культури та ознакою духовності української нації.

Особливості природно-географічних, соціально-економічних та історичних умов різних районів України сприяли розвитку своєрідних форм поселень, садиб та типів житла. Отож народна архітектура українців, котра в своїй джерельній основі мала багато спільних східнослов'янських ознак, уже в XVII-XVIII ст. набула рис яскравої національної виразності[52].

Як показує огляд архітектури народного житла кінця XIX – початку XXст., поряд із загальними рисами, притаманними усьому українському народному зодчеству, вона мала свої відміни і особливості в кожній

етнографічній зоні. Слід також підкреслити спільність принципів загальної композиції в народному житлі слав'ян, що свідчить про наявність загальних рис в архітектурі житла цих народів. Найбільш широко використовуються в сільському житловому будівництві народні архітектурно-художні традиції, хоча конкретні прийоми оздоблення сучасних жилих будинків значно змінюються відповідно до нових умов життя сільського населення та його естетичних уподобань.

Розділ II. Дослідницька частина

2.1 Особливості побудови народного житла українців

Загальною ж символічною ознакою українських поселень була їх своєрідна прив'язаність до річок, хоча така етнекологічна ознака притаманна в цілому й багатьом іншим народам. Про зв'язок річки як стрижневої основи поселень з ознаками етнічного характеру їх мешканців влучно писав Василь Ключевський: «Річка є навіть свого роду вихователькою почуття порядку та громадського духу в народі, вона виховувала дух заповзятливості, звичку до спільної, артільної дії, змушувала розмірковувати та приловчатися, зближувала розкидані частини населення, привчала відчувати себе членом суспільства, спілкуватися з чужими людьми, спостерігати їхні звичаї й інтереси, обмінюватися товаром та досвідом, знати звички та вдачу».

На українському етнокультурному тлі така загальнолюдська закономірність набувала своєрідних етнічних рис, властивих психічному складу українців та їхній духовній культурі. Річка для них уособлювала не просто господарські, економічні, соціальні чи суто людські зв'язки, як це характерно для багатьох інших народів, вона ставала духовним началом для людності, що пов'язувала з нею своє буття.

Зв'язок між поселеннями різних типів та етнопсихологічними рисами їхніх мешканців виявлявся й через інші природні (географічні) ознаки, зокрема особливості ландшафту. А він в Україні визначався особливою різноманітністю, адже її територія має і рівнини, і височини та гори, і морське узбережжя; вона або вкрита лісом, або являє собою лісостеп чи степ, своєрідність якого по-своєму впливала на заняття людей, на їхній спосіб життя. Про вплив географічного середовища на етнічність і, зокрема, національний характер писав ще у 30-х роках П. І. Кушнер. Верховинці, наприклад, котрим доводиться відповідно до природних умов жити невеликими, часом замкненими групами, можливість спілкування між якими, як правило, є незначною, вирізняються більш відлюдним характером, ніж польовики чи поліщуки. Деяка обмеженість зв'язків між мешканцями гір

позначилася на характері розселення та типі поселень. Останні, наприклад у гірських районах Карпат, були здебільшого безсистемними, розташовувалися на певній відстані один від одного.

Певною ізольованістю відзначалися і поселення, розташовані в лісовій частині України. Для їх мешканців, поліщуків, характерним є розмірений триб життя, що зумовило деяку консервацію поліської традиційної культури. Адже ліс, захищаючи людей від зовнішніх ворогів, слугував разом з тим за найнадійніший для них притулок. Духовне єство мешканців лісової зони найрельєфніше виявлялося в їхній демонології та світоглядних уявленнях, пов'язаних з обожнюванням лісу та лісного духу — лісовика. Розкиданість і певна ізольованість поселень і дворів Полісся спричинили там велику локальність традиційно-побутової культури, що мала, однак, спільну основу. Вона визначалася спокійністю манери, приглушеністю тонів, делікатністю виконання, особливою природністю.

Рівнинні зони формували дещо інший тип людини — тип польовика, трохи відмінний спосіб життя та оригінальну традиційно-побутову культуру, позначену величчю і разом з тим досить одноманітну. Адже однаковість природних форм, як писав Сергій Соловйов, виключає обласні прихильності, веде народонаселення до одноманітних занять; схожість занять викликає одноманітність у звичаях, вдачі, віруваннях; однаковість вдачі, звичаїв та вірувань виключає ворожі зіткнення; однакові потреби визначають однакові засоби до їх задоволення, — і рівнина, якою б вона не була великою, яким би не було спочатку різноплемінне її населення, рано чи пізно стає областю єдиної держави. І, можливо, не випадково, як трактують деякі історики, перше державне утворення — Київська Русь — виникло саме в заданих природою кордонах, у межах розселення полян, тобто населення лісостепової та степової зон.

Не виключено, що цьому сприяли й тісні взаємозв'язки населення різних населених пунктів, як правило, великих і до того ж розташованих на незначній відстані один від одного, що сприяло спілкуванню людей у межах великого

ареалу. Не випадково, що саме лісостепова та степова зони створили найбільш сприятливі умови для формування відкритого типу двору, поширеного згодом на всій території України. Це явище пов'язувалося з етногенетичними процесами, ядром яких була Середня Наддніпрянщина, зокрема Київщина, звідки вони розпросторювалися на інші землі України. Таким же шляхом поширювалась і символіка етнічної та національної української культури.

Одним із символів матеріальної народної культури українців став відкритий тип двору — не покритий дахом, що відрізнявся від типу дворів, розповсюджених серед усіх сусідніх з українцями народів: росіян, білорусів, поляків, молдаван та ін.

Етнічною своєрідністю визначалася й забудова — розташування хати і господарських споруд, хоча вона в Україні пізнього середньовіччя мала кілька варіантів. Один з них — вільна забудова: окремі господарські споруди розміщувалися на дворі вільно, не з'єднуючись спільним дахом; другий — однорядна забудова: всі господарські споруди ставали в один ряд з хатою, нерідко об'єднуючись спільним дахом; третій — дворядна забудова: жилий будинок і господарські споруди розташовувалися один проти одного; четвертий — Г-подібна забудова, коли хата і господарські споруди будувалися по обидві сторони садиби і були об'єднані спільним дахом.

Нарешті, в межах відкритого українського типу двору сформувався ще один різновид забудови — замкнений. Він як певною мірою споруда оборонного характеру побутував найбільшого на етнічному кордоні українського етносу, нібито слугуючи символом його захисту: в Карпатах, де мав назву гражда, або хата у брамах, у правобережному Поліссі — окружний двір, або підварок, у південних районах України — зимівник. Символічно й те, що забудови-фортеці найбільшого поширення здобувають саме у XVII—XVIII ст., тобто в період формування української нації. Адже у той період вони виступали в ролі маркеру, що визначав оригінальність етнічної культури українців і водночас її відмінність від культури інших народів. Усвідомлення

ж своєї неповторності, як трактує етнологічна наука, є однією з головних ознак націогенезу та генези національної культури.

Її своєрідність виявлялася також і в характері розміщення хати на подвір'ї. До речі, порядок розташування оселі на садибі зумовлюється не тільки виробничою спрямованістю господарства і не лише особливостями ландшафту чи соціального характеру. Вся система розміщення хати та господарських споруд на українському подвір'ї підкреслювала незалежність, розважливість та ґрунтовність його господарів, їх певний індивідуалізм увиразнювався наявністю паркану, тину або муру, яким позначали обійстя. Проте висота огорожі була такою, аби можна було спілкуватися із сусідами, опосередковано засвідчуючи товариську та приязність.

Риси незалежності в етнічному образі українців особливо рельєфно виявлялись у вільній забудові двору та в способі розміщення житла стосовно вулиці. Щодо типового порядку забудови, то він серед українців реалізовувався у такий спосіб: господарські споруди, як правило, розташовувалися по периметру двору, огороженого парканом, вільно, не торкаючись один одного. Ближче до вулиці, в передній частині двору, з переважною орієнтацією вікон на сонце ставили будинок (хату), поблизу нього — «чисті» господарські споруди: комору, повітки, возовні. З другого боку двору за коморою будували льох, погріб, а в глибині двору — споруди для живності: стайні, хлів, повітки, конюшні, кошари, загороди, саж.

За господарськими спорудами розміщували город, а далі — леваду з обов'язковою посадкою верби чи акації. На межі городу і левади влаштовували гумно та приміщення для молотьби і зберігання хліба — клуні, половники.

Етнічної особливості, співзвучної етнопсихологічному складу українців, набував і порядок розміщення житла стосовно вулиці. Наприкінці XVIII ст. склалося два варіанти розташування хати: наближене і глибоке, але в обох випадках — віддалене від вулиці. Українська хата, як правило, розміщувалася в глибині садиби, обрамлялася садком, на відміну від усталених традицій

багатьох інших народів, відповідно до яких житловий будинок розташовувався у безпосередній близькості до вулиці або трохи відокремлювався від неї невеличким палісадником.

«Біла, з теплою солом'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, — писав Олександр Довженко, — архітектурна праматір пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «увійдіть», житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід, серед зелені і квітів».

Саме такий образ житла здобув назву «української хати», хоча генетично він пов'язаний тільки з окремим регіоном України — Середньою Наддніпрянщиною й Полтавщиною. Але оскільки саме тут, на Гетьманщині й Запорізькій Січі, зароджувалися націогенетичні процеси, формувалася національна культура, багато з явищ цієї культури сприймалося як національні символи. І це при тому, що українське житло не було одноманітним: воно виявлялося в кількох варіантах.

За комплексом типологічних ознак українське житло вже у XVIII ст. мало чотири підтипи, кожен з яких, у свою чергу, розподілявся на декілька варіантів. Це — північноукраїнський (або поліський) комплекс, що включав три зональних варіанти, центральнуукраїнський (лісостеповий) з п'ятьма варіантами, західноукраїнський також з п'ятьма варіантами і південноукраїнський (або степовий) з чотирма варіантами.

Однією з головних ознак для вирізнення окремих типів або варіантів хати є її планування. «Українська хата» XVII—XVIII ст., найбільш типова для Лівобережної України, здебільшого була трикамерною: хата — сіни — комора. До речі, такий тип хати відомий у цьому регіоні ще в XII—XIII ст., що свідчить на користь спадкоємності народних традицій у галузі житлобудівництва. Щоправда, на той час все ж переважали одно- і двокамерні житла (хата або хата — сіни). У XVIII ст. на Середній Наддніпрянщині були

вже трикамерні житла, хоча у багатьох регіонах в основному побутували дво-, а подекуди і однокамерні житла.

Житло, що складалося з однієї хати, ще у XVIII ст. не було рідкістю для Полісся та деяких східних районів, хоча типовим ставало двокамерне житло: тепла хата та холодна комора або сіни. До речі, холодні сіни — характерна ознака житла всіх східних слов'ян, як і неслов'янських народів Східної Європи. Така традиція тривалий час поширювалася і на трикамерні житла, два приміщення з яких не опалювалися, і це виправдано, бо трикамерне житло було колись з житлового помешкання, сіней та комори.

Згодом, у XVII—XVIII ст., воно складалося з двох хат, розділених сіньми або коморою. Такий тип української хати побутував майже до початку XX ст., а пізніше, з посиленням капіталістичних соціально-економічних відносин та впливу міської культури, формувалася інший тип багатокамерної української хати різних варіантів: кругла хата, довга хата тощо.

У XVII—XVIII ст. в Україні сформувався і побутував такий тип народного житла, котрий одержав назву український. Він мав єдину основу, що характеризувалася наявністю таких ознак, як абсолютна однотипність інтер'єру хати (розміщення печі в кутку біля входу, а по діагоналі від печі — покуття), паралельне побутування зрубної і каркасної техніки спорудження стін та їх мазання, поширення відкритого типу двору з переважанням вільної забудови, нарешті, оригінальний інтер'єр хати.

Оригінальність внутрішнього планування української хати, як правило, виявлялася через світоглядні уявлення та обряди, пов'язані з окремими предметами: піччю, столом, скринєю, лавами, жердками-полицями, символіка яких у етнічній духовній культурі є своєрідною для кожного з етносів. Щодо інтер'єру житла, то він серед українців, білорусів, росіян ще з часів давноруського періоду визначався типологічною єдністю, діставши назву українсько-білоруського типу: внутрішній кут хати займала вариста піч, по діагоналі від неї — червоний кут, у якому розміщувалися ікони, прикрашені рушниками, квітами та зіллям; за бічною стіною печі влаштовувався

дерев'яний настил («піл»), поблизу нього — скриня, далі — колиска; вздовж чільної та причілкової стін встановлювали лави, прикрашені веретами, коцями або килимами, біля дверей та понад ними — мисники для посуду, а над вікнами чільної стіни — хлібну полицю.

Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед берегові функції. Вона захищала людей не лише від несприятливих природних умов, а й від ворожих темних сил. Тож не випадково, що кожна її деталь, кожна річ і знак мали естетичну та магічну спрямованість.

Естетичний образ хати досягався насамперед через декоративно-художнє оздоблення, що, як правило, виявляло етнічні ознаки. Скажімо, інтер'єр української хати неодмінно оздоблювався українськими рушниками, доріжками, килимами й коцями та настінним розписом. Причому вишивка рушників, якими прикрашали ікони, картини, вікна та двері, була різною, оскільки мала різну берегову символіку. Найбільша небезпека, як вважали, йшла від дверей, отже, логічно, що саме вхід до житла особливо ретельно оздоблювали магічними знаками. Вони містились і у відповідній вишивці рушників, якими прикрашали двері, і в хрестиках, наведених крейдою навколо дверей та вікон, і у розвішаних понад дверима хатніми амулетами (підкова, часник, різне зілля).

Особливою чудодійною силою, згідно із світоглядними уявленнями українців, наділявся мак, насамперед видюк — польовий мак — головний оберіг від лиходійства відьом, упирів та бісовської погані. Він, як, до речі, і будь-який елемент оздоблення, поєднував у собі дві якості: як оберіг і як прикраса. Адже мак вважався символом краси. В українських піснях маків цвіт прирівнюється до швидкоплинного людського життя та до голови роду — матері. Порівняння маку з матір'ю є особливо символічним, бо органічно вписується в прадавній культ жінки-матері — охоронниці домашнього вогнища. Цей архаїчний культ досить міцно зберігався серед українців і у

XVII— XVIII ст., виявляючись, зокрема, в тому, що саме жінка оздоблювала свою оселю, тоді як серед деяких інших народів (наприклад, росіян) цим займалися спеціальні майстри-чоловіки, принаймні щодо зовнішніх стін будинку.

Українська жінка вносила в прикрашування домівки суто жіноче начало. Воно виявлялося і в техніці оздоблення (його етнічною ознакою був розпис або мазання), і в орнаментатії, і в символіці орнаменту — вишивки чи розпису.

Інтер'єрний розпис української хати превалював у тій її частині, де жінка проводила основний свій час — біля печі. Піч в українській хаті була центром і функціонального, і оберегового, і естетичного вираження. Саме її найбільш ретельно оздоблювали — розписували квітами або пташками, що давало уявлення про уподобання господині, її естетичні смаки та символічні знаки: якщо, скажімо, піч була уквітчаною — так звана мальована піч, — це був знак того, що в хаті є дівчина «на порі». Про наявність у домі парубка або дівки на виданні промовляли й інші знаки: червоні квіти або пташки на хвiртці, воротах чи над вікнами.

Великого значення в оздобленні хати надавалося розпису стін, котрі, як правило, білилися, а нерідко й розписувалися, найчастіше рослинним орнаментом, рідше фігурками птахів, тварин, геометричними фігурами, а то й побутовими сюжетами. Використовували мотиви давніх релігійних або суто народних календарних обрядів, причому відтворювали їх фарбами далеко не натуральних кольорів. Останнє свідчило про те, що малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт.

Подібне значення мало й оздоблення зовнішньої частини стін. Вони, на відміну від стін у багатьох інших народів (скажімо, білорусів, росіян), котрі вдавалися здебільшого до різьблення, вибілювалися. Саме через це образ «білої хати» набув етнічної ознаки, що кидалася в очі навіть чужинцям, які мандрували Україною. Українці, писав, наприклад, І. Коль, живуть у чисто утриманих хатах, які тобі усміхаються. Вони не вдовольняються тим, що щотижня їх миють, як це роблять голландці, але ще кожні два тижні їх

вибілюють. Тому їхні хати мають білий колір, наче свіжопобілене полотно. «І стояла біла хата під горою, край долини, у вишневому садочку та в калині».

А втім, українська хата не обмежувалася побілкою, вона ще й розписувалася. Найпростішим видом малювання, поширеним у XVIII ст. на Полтавщині, Київщині, Поділлі і частково на Закарпатті, було фарбування стін: фасадні стіни, що, як правило, виходили на південь або схід, фарбувалися у світлі й холодні тони — білий, блакитний, синій або світло-зелений, задні зберігали природний колір глини: призьба підводилася червоною фарбою, як і двері та віконні прорізи, символізуючи очищення вогнем «всяк входящого». Власне, малювання — рослинні й геометричні орнаменти та фігурки птахів і тварин, що побутували майже скрізь в Україні (за винятком північних районів Полісся та деяких районів Харківщини), розміщувалися в різних частинах фасадної стіни, а особливо під дахом, між вікнами та довкола вікон і дверей.

У тому, як їх розташовано, була глибинна символіка, що ґрунтувалася на магичній цифрі «три» і відповідно на триподільній системі. Усе малювання поділялося на три рівні: перший розпочинався від призьби і доходив до вікон, другий визначався висотою вікон, третій — від вікон до даху. Ця магична символіка виявлялась і в багатьох інших елементах хати: традиційна українська хата мала триподільне планування, вікна склалися з трьох шибок, житлова кімната мала три вікна, а саме житло складалося з трьох частин: призьби, стін та даху.

Звичаї та вірування, пов'язані з будівництвом житлових та господарських споруд

У хаті втілювався весь життєвий простір і світоглядний космос українця: увесь світ поділяється на три частини (земну, підземну і небесну сфери), а хата відображає ці сфери буття: стеля — небесний духовний світ; стіни, вікна, двері — символи земного реального життя; нижній ярус — підлога, низ спини з підпиччям і лавами, поріг уявлялися як межа земного й підземного світів[19].

Підтвердженням цьому нібито повинне служити прислів'я: «Моя хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена».[20]

Оздоблення хати як зовні, так і всередині мало не тільки естетичне значення, але й виконувало певні інформативні та магічні функції. Наприклад, обведення побіленої хати кольоровою фарбою внизу має ті ж властивості, що й замкнене коло — оберігати від злих духів та різних напастей всю родину[21].

У народі вірили, що оселя — це живий організм. Він може як допомагати своїм господарям, так і шкодити, негативно впливати на їхнє життя. Тому здавна велику увагу приділяли вибору місця для нової хати. Брало до уваги багато чинників: віддаленість житла від вулиці, розташування хати у відповідності до сторін світу тощо. Це був один із найважливіших у всій Україні (крім Півдня) обрядів, пов'язаних із житлом.

Для нового житла намагалися знайти таке місце, яке б задовольняло цілий ряд вимог, зокрема:

- город із хатою та господарськими спорудами повинен виходити до річки, ставка, на долину;
- місце, за можливості, повинно бути або на цілині, де земля «спокійна», або на горбку, де немає вологи, або там, де не ростуть дерева і де охоче лягає худоба, або де знаходили сліди собаки чи кішки, або там, де вранці не буває роси, або де можна вдало розмістити господарські споруди тощо.

Не можна було будувати:

- нову хату, за розмірами меншу від старої, щоб не зменшилась сім'я;
- на садибі родини, у якій були п'яниці, злодії тощо;
- там, де часто хворіли, або там, де були сварки та розлучення;
- на стежках, дорогах і корчах;
- на камінні та болотах;
- там, де був хлів чи стайня;
- там, де скупчувалась дощова вода;
- там, де була хата, яка згоріла від удару блискавки, тощо.

Будівництво хати. Будівельна обрядовість

Щоб визначити місце для нового житла, ходили до ворожок та питали поради в старих людей. У деяких випадках на вибраному місці сіяли жито: якщо воно росло гарно, то вважалося, що ділянка гарна. Так само ретельно ставилися й до вибору часу для закладин житла. Це вважалося однією з найважливіших умов успішного будівництва. Закладати нову хату було прийнято навесні та влітку. На Поділлі будівництво починали у п'ятницю. Загалом, в Україні найбільш сприятливими днями вважались вівторок, четвер, п'ятниця та субота.

Не бажано було починати будівництво у високосний рік, понеділок, середу та на свята. Перш ніж закладати житло, дізнавалися, чи не присвячений цей день комусь із святих мучеників, бо не доведеш справу до кінця. Після закладин уже можна було працювати всі дні, крім неділі, свят та постів.

Починалися закладки рано-вранці. У центрі майбутнього житла, перед місцем, де мала бути піч, або на покуті (південно-східний куток) ставили стілець, застелений рушником, на якому лежали хрест, букет квітів, хліб, сіль, чашка води чи вина. Старший майстер брав рушник із хлібом, цілував його, промовляючи: «Господи, допоможи», — і починав роботу. Рушник, а інколи добрий шмат тканини та гроші він потім брав собі. Майстер робив хрест, який під час будівництва поступово піднімався до вершини даху.

Щоб будинок стояв довго, перший камінь чи інший будівельний матеріал закладали, коли пролітав крук. Майстра на закладах добре частували, щоб той «не зарубав на кого-небудь», коли закладатиме першу підвалину; намагалися не потрапляти йому на очі, бо як побачить кого, той може незабаром померти чи сильно занедужати. Крім того, навхрест дерева не клали, бо невдовзі буде в домі мрець.

Новосілля.

За день до цієї події (точніше — на ніч) господарі залишали в новій хаті kota або півня. Наступного дня, коли вже все було готове до переходу в новий

будинок, старші члени сім'ї брали ікону, вишитий рушник із хлібом і сіллю, миску з житом, пшеницею, дрібними грішми та пляшку горілки й входили до нової хати. Літній чоловік (батько молодих господарів, а за його відсутності кум чи інший близький родич) іконою або ж тільки хлібом із сіллю благословляв на всі боки нове помешкання, після чого залишав ікону на покуті. Вийшовши на вулицю з хлібом і сіллю на вишитому рушнику, він благословляв дітей на щасливе життя в новій хаті.

Молоді господарі бралися за кінці рушника, і він заводив їх у нове житло. За ними заходили родичі та сусіди; літня жінка посипала всіх зерном і дрібними грішми, бажаючи щастя в новому домі. Після цього всі дарували подарунки та сідали за столи, а молоді господарі частували гостей. Закінчувалося новосілля співами й танцями.

Вважали, якщо день новосілля пройде без пригод, весело, то й життя мешканців нової оселі буде спокійним, щасливим. На новосіллі обов'язково освячували житло, обкурювали його ладаном, смирною, вугіллям та шматочками шкіри[22]. Дрібні гроші, зерно, хліб, вино, трави, часник, овечу вовну, лампадки, іконки, ладан, освячену воду тощо господарі майбутнього житла обов'язково закладали під усі чотири кутки, а подекуди — лише під один так званий красний куток, що, як правило, був розташований на сході.

По закінченні основних будівельних робіт на гребні даху ставили хрест, колоски збіжжя та букет квітів — це була «квітка». Вивершення хати «квіткою» було своєрідним сигналом до того, що господареві слід розрахуватися з майстром, а господині — накривати стіл.

Закінчуючи будівництво, майстри обов'язково залишали непокритою частину даху над сіньми, вважаючи, що через цей отвір мусить вилетіти все зло. Через декілька днів отвір усе ж закривали. Крім того, після спорудження хати протягом року не можна було її всю білити, а потрібно було залишити хоча б невелику «латку» де-небудь, щоб не бачили сторонні люди.

2.2 Типи українського житла

Архітектурний вигляд народного житла — "хати" — і його внутрішня організація в основних своїх рисах є спільними для всієї України; цю спільність можна простежити у традиційних прийомах планування та обладнання житла, у характері та співвідношенні архітектурних обсягів, трактуванні стіни, отворів та даху будівлі.

Хата являє собою прямокутну, дещо витягнуту в плані будівлю, вкриту чотирихилим дахом; співвідношення ширини будівлі до довжини коливається від 1:1,25 до 1:2,25. Різкі коливання у пропорціях плану пояснюються наявністю двох типів житла.

Найпростіший тип складається лише з одного житлового приміщення та сіней. У другому типі є два майже однакові житлові приміщення, пов'язані між собою сінями, розташованими в центрі будівлі.

Саме житлове приміщення наближається до квадрата — найекономнішої прямокутної форми приміщення, при якій периметр стін і охолодження приміщення є найменші. Великі сіни і комора, що прибудовуються до житлового приміщення, подовжують план, а якщо хата будується на два самостійних житлових приміщення з сінями між ними, тоді будівля витягується по головному фасаду і набуває подовженої форми.

Житлове приміщення і господарське приміщення розділене сінями. Ширина будівлі обмежена конструктивними міркуваннями: ширина 5-6м пропорційна довжині вінця зрубу і зручна при глиняній конструкції стін, так як при цій довжині не потрібно поперечних стін. При прольоті в 5-6м солом'яний дах з крутим підйомом конструюється просто, але значно ускладнюється зі збільшенням прольоту.

Простий прямокутник хати іноді порушується виступами у вигляді прибудов, що перекриваються одним схилом даху. Форма чотирихилого даху продиктована властивостями матеріалів (солома, очерет і дерево); чотирихилий дах, покритий соломою або очеретом, утворює утеплене

горищне приміщення, що має істотне значення при тонких стельових перекриттях.

Таким чином, загальний силует хати завдяки простоті плану та відсутності об'ємів, що виступають, має спокійний плавно окреслений характер.

Пропорції фасаду хати характеризуються низькою та подовженою формою стін та порівняно великою висотою даху; відношення висоти стіни до висоти даху коливається від 1:1 до 1:1,5. Мала висота стін викликана незначною корисною висотою приміщення; економія стінового матеріалу та прагнення до покращення теплового режиму змушували робити корисну висоту житлового приміщення гранично низькою-2-2,5м. Поряд із цим, враження малої висоти стіни створюється великим звисом крутого даху, який зменшує видимість стіни, та високим цоколем ("призьба"). В той же час дах завдяки крутим ухілам і розвиненому конику набуває великої висоти.

Мала висота стін створюється великим звисом даху. Хата з с.Рижавка Уманського району Черкаської області.

Звис даху

Форма даху відіграє значну роль в архітектурному вираженні житлової будівлі, і її обробці приділяється багато уваги. Перехід від поверхні даху до вертикальної стіни через великий звис створює соковитий та виразний контраст. Великі виноси даху характерні для народної архітектури України, їх можна простежити і в архітектурі старовинних церков, де покриття першого ярусу різко виступає над площиною стіни. В основі цієї тенденції закладено прагнення захистити від вогкості приміщення та особливо стіну, в конструкцію якої майже завжди входить глина. Чим більше винос даху, тим далі від стіни падає вода, що стікає з даху, а косий дощ не потрапляє на її побілену поверхню.

Звис даху має також і велике господарське значення, оскільки під навісом зберігаються чи сушаться овочі та фрукти. Розмір виносу даху обмежується крутим її ухилом. У конструктивному відношенні цей винос вирішується випуском кінців кроквяних ніг або консольними виносими верхньої обв'язки та балок. Іноді прагнення мати максимально великий винос призводить до створення довкола будівлі критої галереї на стовпах.

Помітною з першого погляду особливістю хати є колоритність, яка досягається завдяки тому, що стіни обмазуються глиною різних кольорів.

Обмазка покриває стіни житлового приміщення незалежно від їхньої конструкції, будь вони рубані, каркасні або глиняні. У цьому випадку конструктивна сутність стіни нічим не виражена на фасаді або при зрубах виражена дуже слабо. У цьому полягає суттєва особливість народної архітектури України.

Зруб як основний конструктивний прийом архітектури житла народів лісових областей Європи завжди виявляється на фасадах будівлі горизонтальними рядами вінців; побудова стіни, її фактура і тон цілком впливають із властивостей застосовуваного матеріалу та властивої йому конструкції. В Україні ж цей прийом виявлення дерева можна бачити лише у північних лісових районах чи у гірських карпатських областях.

Рублена хата з села Бзів. Зруб чітко показаний і в площині стіни та у кутових з'єднаннях. Між житловим приміщенням і приміщенням для дрібної худоби розташовано сіни. Стіни холодних підсобних приміщень залишаються в дереві.

В Україні конструкція стіни прихована також при застосуванні каркасу. У народів Західної Європи поступово перейшли до каркасної конструкції, схема каркасу з його стійками, розкосами та заповненням використовується як основний прийом обробки площини стіни; елементи каркаса відкрито показуються на фасаді і часто ще підкреслюються різнобарвним забарвленням несучої частини і заповнення. В Україні ж каркас стін житлового приміщення

прихований шаром глиняної обмазки та нічим не виявлено на площині стіни. Обмазка рубаної або каркасної стіни глиною і побілка її набули повсюдного поширення тому, що обмазкою прикриваються всі щілини і нерівності стіни, складеної з неоднорідного лісу без ретельного підгонки.

Рублена хата. Зруб чітко видно в кутових з'єднаннях. Стіна житлового приміщення вкрита шаром обмазки

Покриття стіни шаром обмазки, переслідуючи деякі конструктивні цілі, створює значний архітектурний ефект. Поєднання темно-сірої солом'яної, очеретової або дерев'яної покрівлі з білим або забарвленим світлими тонами полем стіни робить зовнішній вигляд хати дуже мальовничим. Гладке світле поле стіни з великим бажанням і мистецтвом використовується для розташування на ній мальовничих композицій, причому ними однаково покриваються як зовнішні, так і внутрішні площини.

Членування стін віконними та дверними отворами підпорядковується певним традиційним правилам, які мають строго утилітарний зміст. На передньому фасаді житлового приміщення має 2 вікна, розташування яких впливає із внутрішнього планування та обладнання житла. Одне вікно розташовується близько до зовнішніх дверей для освітлення топки та робочого місця біля печі, інше — біля зовнішнього кута будівлі для освітлення столу. З торцевого фасаду ("причіж") теж ставиться одне вікно для освітлення того ж

столу та рідше ще одне вікно для освітлення спального кута. Задній фасад, завжди орієнтований на північні румби, позбавлений віконних отворів, і якщо в ньому зрідка і робиться вікно, то дуже малих розмірів і часто без рами, просто шматок скла вмазується у стіну. З переднього фасаду сіни не освітлюються, а мають лише глухі двері. Цей прийом розташування вікон є стандартним та повсюдним і змінюється тільки одночасно з ускладненням внутрішнього планування житла, коли житлове приміщення розчленовується на 2-3 кімнати.

Описані вище основні риси народної оселі є спільними для всієї України. В окремих районах і навіть селах вони доповнюються своїми місцевими трактуваннями архітектурних чи конструктивних деталей, що виникли внаслідок місцевих природних чи історичних умов.

Найпростіший тип хати відрізняється граничною лаконічністю та скупістю архітектурних елементів. Прямокутний у плані обсяг перекрито м'яко окресленим чотирисклилим солом'яним дахом із заокругленими кутами перетину схилів і коника. Цей тип характерний для північних районів України — Чернігівщини та Полісся, але широко поширений також і в інших районах України, відрізняючи у минулому житла найбільш бідних верств селянства. Херсонська напівземлянка, «бурдей» у гуцулів і більшість хат в одне житлове приміщення в інших районах України є представниками цього типу і відрізняються за зовнішнім виглядом лише внаслідок застосування різних місцевих будівельних матеріалів.

У лісових районах зруб чітко показаний і в площині стіни та у кутових з'єднаннях; на південь — зруб покривається тонким шаром обмазки, в степових районах стіна гладка і не має ніяких членувань, дах солом'яний або черепичний, причому її форма значно відрізняється від форми дахів лісових районів.

Рублена хата. Зруб чітко видно в кутових з'єднаннях. Стіна житлового приміщення вкрита шаром обмазки

Уступи на кутах даху

У Чернігівщині та на Поліссі нерідкі випадки, коли прямокутник плану хати порушується впадаючим кутом, ніби навісом, перекритим загальними

схилами даху. Під цим навісом робляться вхідні двері у сіни, або навіс служить для господарських потреб, а двері розташовуються поруч із ним.

Найрозповсюдженіший тип хати в середньому правобережжі, особливо на Подільщині, також характеризується простотою об'ємів, але трактування стін, прорізів і особливо даху відрізняється своєрідними формами. Нерідко використовувані широкі кутові пілястри, архітектурні обрамлення отворів і часто сама форма отвору є наслідуванням кам'яної архітектури. Архітектурне рішення стіни хати втрачає свою безпосередність та мальовничу простоту; такого роду архітектура найчастіше спостерігається поблизу містечок та міст Подільщини з їхніми барочними культовими будівлями, палацами та кріпосними спорудами.

Ці будівлі були розсадниками барокових форм, що проникли у примітивному вигляді в архітектуру містечок, а через них і в архітектуру села. Елементи кам'яної архітектури — пілястри, лиштви, горизонтальні тяги — народний зодчий сприйняв і переробив по-своєму, надавши їм виключно декоративний характер і форму, що дуже віддалено нагадують копійовані зразки. На Подільщині цьому явищу сприяло застосування для оздоблення стіни гіпсу, що дозволяє виконувати тяги та ліпні прикраси; ближче до Київщини цей прийом трапляється рідше, а на Київщині зникає зовсім.

Поступкова форма солом'яного даху

Поширена на Правобережжі поступкова форма солом'яного даху логічно впливає з властивостей матеріалу, що застосовується. Влаштування уступів на кутах даху обумовлено необхідністю захисту кутових стиків від протікання (для чого застосовуються спеціальні солом'яні сніпки). З тих самих міркувань часто розвивається і гребінь даху. Поряд з цим такий пристрій даху є і своєрідним архітектурно-естетичним прийомом. На Київщині та Подільщині уступами оброблені тільки кути даху, але далі на захід уступами вирішується весь схил даху. У карпатських областях України цей прийом зустрічається частіше, ніж у інших місцях. Тут весь дах розчленований сильними горизонтальними уступами, що надають їй оригінальної форми, що нагадує горизонтальні членування главок церков Галичини.

Великий звис даху, що влаштовується зазвичай на бічному фасаді, лежить на консолях. У рубаній будівлі звис вирішується просто: на торці будівлі верхні вінці зрубу укладаються з великим залишком, який обробляється скосом; у каркасних та глинобитних такий винос здійснюється випуском кінців верхньої обв'язки. При такому рішенні торця порушується симетрія в положенні даху по відношенню до несучого низу, і будівля набуває динамічності.

Хата з с.Орявчик Сколівського р-ну Львівської обл.

Кронштейни, що підтримують звис даху, у багатьох місцях прикрашаються різбленням. Різьблена обробка кронштейнів з безліччю різноманітних мотивів набула найбільшого поширення на Полтавщині та Харківщині, де вона стала архітектурною традицією. В інших місцях консоль проста і обробляється простим скосом, або кінці виступаючої верхньої обв'язки підтримуються короткими і тонкими дерев'яними підкосами, що упираються в кут стіни.

Найбільший інтерес в архітектурному відношенні становить тип хати, поширений на Лівобережжі, в основному на Полтавщині та Харківщині. Загальний вигляд цього типу незрівнянно багатший, ніж у інших місцях; солом'яна або очеретяна покрівля має спокійний, м'який обрис, і кутові уступи на даху відсутні. Звис даху на передньому фасаді підтримується колонами; з боків теж робляться звиси, що підтримуються консольними виступами. Обмазкою покриваються зазвичай лише стіни житлових приміщень, а стіни холодних підсобних приміщень залишаються в дереві.

Звис даху підтримується колонами.

На відміну від Правобережжя, де поверхня непокритої глиною стіни виконується грубо, без чистої обробки, тут стіни зроблені з щільно пригнаних

один до одного і чисто оброблених пластин або брусів. Таку поверхню стіни не білять, але миють теплою водою з милом, і вона завжди має чистий та приємний вигляд.

У хатах на два житлові приміщення з холодними сінями між ними зовнішня стіна сіней не покривається обмазкою, і на фасаді будівлі між двома світлими побіленими площинами виділяється обрамлення дверей природним тоном дерева. У тих випадках, коли вся стіна фасаду покрита обмазкою, стіна сіней виділяється іншим кольором забарвлення — жовтим, коричневим, червоним або блакитним. Таке виділення поля навколо входних дверей фактурою матеріалу або кольором можна пояснити як впливом традицій рубаної будівлі, так і суто композиційними міркуваннями — прагненням на порівняно довгому та одноманітному полі стіни акцентувати вхід.

Поєднання форми даху з колонадою навісу і кронштейнами бічних фасадів, а також світлого поля стіни з яскравими тонами забарвлення наличників і віконниць створюють виняткову мальовничість і закінченість цього типу хати і висувають її до лав кращих архітектурних зразків народного житла України. У деяких районах Харківщини та Полтавщини цей тип хати доповнюється розташованою по задньому фасаді хати вузькою та довгою

прибудовою ("припусниця"), що відповідає навісу на стовпчиках головного фасаду та призначається для розміщення худоби, ця прибудова перекривається одним схилом та врівноважує виступ даху на головному фасаді.

Тип хати з дерев'яними колонами та прибудовами для худоби характерний не лише для Полтавщини та Харківщини. Цей же тип, але в іншому архітектурному вираженні, зумовлений застосуванням інших будівельних матеріалів, характерний і для областей України, зокрема для Гуцульщини. Тут житлові приміщення оточені з двох або трьох сторін приміщеннями для дрібної худоби, а передній фасад прихований великим звисом даху. Прибудови біля житлової будівлі утеплюють приміщення і взимку створюють зручний зв'язок із приміщеннями для худоби або, вірніше, з усім двором, оскільки навіси проходять над усією огорожею двору.

На Полтавщині такий тип хати розвинений у її південній частині. Очевидно, прообразом його був древній тип, який здавна був у Галичині і занесений на Лівобережжі.

Крім розглянутих найбільш яскраво виражених типів хат, в Україні, особливо у її південній частині, зустрічаються типи житла, які за своїм зовнішнім виглядом відрізняються від звичайного типу української хати. Тут дався вплив і складного етнічного складу населення, і особливо наявність інших будівельних матеріалів. Зокрема, цікаво відзначити, що у районі Одеси є житла, висічені в урвищах; однак ці житла пов'язані виключно з місцевими умовами невеликої території, які не є типовими і не мають масового поширення.

Як бачимо, зовнішнє архітектурне вираження народного житла відрізняється різноманітністю, помітно відрізняє один тип хати від іншого. У той же час внутрішня організація житла різних типів значно одноманітніша, оскільки рішення плану житла меншою мірою залежить від матеріалів і конструктивних прийомів.

В збережених найстаріших хатах України, що відносяться до початку XIX століття, досить ясно представлена стара традиція внутрішнього планування однокімнатного житла. Обмежені економічні можливості селянського господарства минулого змушували при будівництві житла керуватися прагненням об'єднати в одному невеликому приміщенні всі господарські та побутові процеси.

Багатовіковий досвід виробив певний тип житла, встановив перевірені у побуті правила розташування входу, печі, столу, вікон. Ці правила максимально забезпечували найкраще використання площі приміщення у даних обмежених умовах. Однак ці умови самі по собі були настільки несприятливими, що в результаті житло все-таки було тісним, і потребувало постійної витрати величезної праці господині підтримки його у чистоті.

3.3 Конструктивні та об'ємно-просторові особливості українського народного житла

Панівним типом житла в Україні XIX ст. вважалась хата з одним житловим приміщенням. Найбільш простим і найдавнішим її різновидом було однокамерне житло, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Як свідчать археологічні джерела, таке планування широко застосовувалось на території України ще в VIII—XI ст., а також у пізніші часи. Так, у середині XIX ст. цей тип однокамерного житла переважав на півночі Київщини, на Чернігівщині, Житомирщині. Двокамерне житло було поширене в XIX ст. і зберігалось у центральній частині України до початку XX ст. Така хата мала одне житлове приміщення та сіни. Трикамерне житло набуло масового поширення в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. Воно вважалось наступним етапом розвитку української хати. Житлові будинки з таким плануванням, окрім хати й сіней, мали ще комору.

Хати, в яких було одне житлове приміщення, сіни й комора, мали багато регіональних відмінностей у різних місцевостях. Так, на Поліссі до хати добудовували ще одну комору для зберігання овочів (стебку, пукліт), у західних районах України — хлів, приміщення для сільськогосподарського інвентарю. Такі типи трикамерного житла стали основою для створення будинків із двома житловими приміщеннями (одне з них було основною кімнатою, друге використовувалось як святкове). До хати могло добудовуватись і допоміжне приміщення — ванькир, який використовували як спальню, дитячу чи кухню.

Розрізняють два варіанти такого житла: «**дві хати підряд**» та «**хата через сіни**». Визначальною рисою першого варіанта є те, що друга хата створювалась шляхом добудови до трикамерного житла спеціального приміщення. Отже, обидва житлові приміщення розмішувались по один бік сіней. Тип планування «дві хати підряд» мав значне поширення на Поліссі на початку ХХ ст.

Характерною ознакою цього плану є те, що житлові приміщення розташовувалися по обидва боки сіней (подвійне житло), тобто замість комори створювалось ще одне житло. В народній житловій архітектурі завжди передбачали додаткові приміщення, які можна було легко пристосувати до житла, а також думали про можливість розширення житлової будівлі шляхом добудови до первісного об'єму нових приміщень. У цьому випадку збільшувалися кубатура будівлі й площа забудови, що спричинювало відповідні зміни в плануванні не тільки всієї споруди, а й садиби.

Менше приміщення використовується, звичайно, протягом усього року, а більше переважно в літній період, будучи переважно святковим приміщенням, де приймають гостей (світлиця, чиста хата). Зимом це фактично додаткова комора. Лише в будинках заможного селянства велика кімната використовувалась і в холодну пору року, бо опалювалась. Планування "хата через сіни" найчастіше зустрічалось у західних районах лісостепової смуги і особливо на Поділлі, а також частково на півдні України.

"Хата на дві половини" Цей прийом планування сільського житла є, по суті, варіантом попереднього типу. Різниця лише в тому, що обидва житлові приміщення мають однакову площу. Одне приміщення, так само як і в інших прийомах планування, є основним, а друге, залежно від добробуту, складу родини та інших умов – літнім або постійним житловим приміщенням. Воно використовується як світлиця, або як кімната, де живуть старі. Цей тип планування зустрічається майже по всій Україні, але найбільш поширений був на початку ХХ ст. на півдні і частково заході України.

В останнє десятиріччя ХІХ, а особливо на початку ХХ ст., коли класове розшарування селянства йшло особливо швидко, найбільш заможний прошарок села споруджує будинки, що мають три і навіть більше житлових приміщень. Прототипом таких будинків було житло міщан та дрібно маєткових поміщиків, наслідувати яких прагнуло куркульство.

Основою планування таких будинків (домків) стає сільське житло типу "хата на дві половини", з більш широким корпусом ніж звичайно. Кожне житлове приміщення розділялось у поздовжньому напрямку перегородками на дві частини і, таким чином, замість двох великих приміщень виходило чотири приміщення меншої площі. Іноді замість комори влаштовували невеличку кухню, з'єднану з іншими приміщеннями (круглий дім), а комора в таких випадках робилася на садибі окремо. У масовому селянському житлі цього періоду застосовувався такий прийом, коли спільна кімната розділялася грубою на два нерівних за площею приміщення, з яких більше було житловою кімнатою і кухнею, а менше спальнею (ванькир). Для кращої вентиляції повітря менші кімнати відділялись від більшої лише частково – відкритим залишався дверний проріз та простір між верхом груби та стелею. Таким чином створювалась по суті не окрема спальня, а лише спальний куток.

Організація плану житла та його об'ємно-просторова композиція

Організація плану житла та його об'ємно-просторова композиція залежала значною мірою також від того, чи прибудовуються приміщення для

худоби до хати, чи ні. В більшості районів України ці приміщення влаштували на садибі, окремо від житлового будинку. Винятком є гірські райони Карпат, а також частково західні і південні райони. В Карпатах до напільної частини будинку, а іноді і по боках прибудовували вузькі, на всю довжину стіни, приміщення (притули), в яких тримали овець. В старих типах гуцульського житла господарські приміщення розташовувались іноді так, що з боку головного фасаду утворювався відкритий зверху, але закритий з боків дворик-гражда. Подібні до гуцульської гражди закриті двори будувалися також іноді на Волині. В деяких районах західної України, а також на півдні приміщення для худоби прибудовувалися до житла завжди по поздовжній осі будинку, що й зумовлювало його поздовжньо-втягнуту композицію.

Всі розглянуті вище типи планування сільського житла кінця XIX – початку XX ст. та всі їх модифікації є результатом розвитку плану будинку від найбільш простих і примітивних до більш складних і досконалих. Процес розвитку сільського житла мав свої особливості в різних районах України і зумовлювався зміною соціальних та економічних умов, що були причиною класової диференціації селянства. Головною умовою вибору типу планування житлового будинку була належність селянської родини до тієї чи іншої соціальної групи, а також місцеві умови кожного окремого району (клімат, місцеві будівельні матеріали тощо). Це стосується, насамперед, планувань, що мали два житлових приміщення, які застосовувались переважно в окремих частинах України, на противагу найбільш простим типам планувань з одним житловим приміщенням, що будувалися по всій території України. Для північних районів України був характерний переважно однобічний тип житла (дві хати підряд), в якому житлові приміщення мають безпосередній зв'язок між собою; в південних районах побутував здебільшого двобічний тип планування (хата на дві половини: частково хата через сіни), в яких житлові приміщення з'єднувались через сіни. Різні прийоми взаємозв'язку житлових приміщень визначаються значною мірою умовами експлуатації будинку в зимовий період. Для північних районів з довгою холодною зимою зв'язок між

житловими приміщеннями через холодні сіни неможливий, в південних, де зима коротка і великі морози бувають рідко, такий зв'язок можливий. У лісостеповій зоні України зустрічаються і перший прийом планування, в більш холодних східних районах (хата й хатина), і другий, в тепліших західних районах (хата через сіни, іноді – хата на дві половини).

Застосування однобічного житла в більш холодній частині України є найбільш доцільним з побутової точки зору, бо основне житлове приміщення, в якому фактично жила сім'я, взимку було теплішим, оскільки в цьому випадку воно мало менший периметр, а тому й меншу площу зовнішніх стін. В теплих південних районах України цей фактор менш вагомий особливо ще й тому, що стіни, які тут роблять з глини, мають завжди більшу товщину, ніж це потрібно за теплотехнічними вимогами. Планування народного житла кінця XIX – початку XX ст. лягли в основу наступного розвитку архітектурно-планувальної організації сільських житлових будинків в радянський період.

Крім розглянутих вище основних, масових типів планування сільського житла в окремих частинах України побутували й інші типи планувань, що мали порівняно невеликі ареали. Створення їх обумовлювалось специфічними умовами будівництва тієї чи іншої місцевості. Серед таких планувань слід назвати насамперед хати типу п'ятистінки, поширені на Слобожанщині, а також в селах промислових районів. Цей тип створювався в одних випадках в процесі еволюції двокамерного типу, а в інших – шляхом трансформації планування "хата і хатина".

В обох випадках додаткове житлове приміщення створюється за рахунок допоміжних приміщень (сіни, комора), які виносились за межі капітальних стін у прибудову. В західних районах (Львівська, Закарпатська області) друге житлове приміщення створювалось теж за рахунок використання господарчих приміщень, але тих, що влаштовувались у прибудові (прибік, притула). Поступове збільшення їх площі і висоти дало можливість використовувати їх спочатку як літнє, а згодом і як постійне житлове приміщення. Локальні

особливості і модифікації мають планування цього типу у Прикарпатті, західних Карпатах і особливо в Закарпатті.

В останнє десятиріччя XIX, а особливо на початку XX ст., коли класове розшарування селянства йшло особливо швидко, найбільш заможний прошарок села споруджує будинки, що мають три і навіть більше житлових приміщень. Прототипом таких будинків було житло міщан та дрібно маєткових поміщиків, наслідувати яких прагнуло куркульство.

Конструктивні рішення народного житла

Застосування тих чи інших конструкцій в народному будівництві є одним з основних факторів, що впливає на формування планувальної організації, об'ємно-просторової композиції та архітектурно-художнього рішення сільського житла. Особливо велику роль при цьому відіграють стіни, конструктивне рішення яких залежить передусім від будівельних матеріалів, що застосовуються для їх спорудження. У північних, лісових районах України, а також гірських районах Карпат основним будівельним матеріалом для стін було дерево. У лісостепових, менш багатих на ліс районах, крім дерева, використовували глину. В південних, степових районах, де ліс був в основному привізним, дефіцитним матеріалом, стіни будували переважно з глини або з природного каменю. Застосування місцевих матеріалів зумовило типи стінових конструкцій. Так, на півночі, в Карпатах, а також в окремих районах Слобожанщини, Полтавщини, Київщини, Поділля стіни роблять із зрубу, в лісостеповій смузі переважно каркасні, а на півдні здебільшого монолітні. Таке зонування конструкцій характерно в основному для народного будівництва України кінця XIX ст. В зв'язку з нестачею лісоматеріалу, будівництво рублених хат вже на початку XX ст. поступово зменшується в Карпатах і особливо на півночі України, поступаючись конструкціям, в яких використовується менше дерева. В зв'язку з цим, рублені хати, що потребують особливо якісного лісу, будувалися в цей період переважно заможними селянами.

Можна виділити такі основні прийоми конструктивного рішення стін і їх особливості в різних районах України.

Стіни із зрубу

Рублені стіни будувались із дерев'яних колод (кругляк), пластин і брусків. Кругляк використовувався здебільшого в районах, багатих на ліс. З метою більш економного використання деревини рублені стіни будували також з колотих або пиляних пластин, що плоским боком повертались в середину будинку. В більшості випадків зруб робився з лишком (кінці вінців на кутах будинку виходили за межі стіни), але на початку ХХ ст. через нестачу лісоматеріалу набув поширення зруб без лишку. Роги будинку від руйнуючої дії атмосферних опадів і промерзання захищали дошками, що прибивались до зрізів вінців, Ці особливості конструктивного рішення зрубу значною мірою впливали і на зовнішній вигляд будинку, на його архітектуру.

Сполучення окремих вінців вздовж, з метою збільшення розмірів будинку робиться дуже рідко, оскільки це не лише ускладнює будівництво, а й зменшує міцність рубленої стіни. В зв'язку з цим розмір будинку завжди пов'язувався з природною довжиною лісу, що застосовувався у будівництві. Це зумовило в свою чергу планувальну структуру будинків, що мали рублені стіни, оскільки розміри житлового приміщення (кліть) залежали від довжини колод, з яких споруджувались стіни.

В Карпатах зруб робився переважно відкритий. В північних районах України він зустрічався рідше, оскільки в цих районах для будівництва застосовувалась деревина різних порід. В гірських районах використовуються переважно хвойні, а на Поліссі – листяні породи. Рівний, мірний ліс хвойних порід (сосни, ялини, смереки) давав можливість побудувати стіни із зрубу, що відповідають не лише конструктивним, теплотехнічним, а й естетичним вимогам. При використанні рівномірних листяних порід (дуб, граб, осика, верба, липа) окремі колоди припасовували одну до одної. Такий зруб не тільки мало привабливий зовні, але й менш якісний з погляду теплотехнічних вимог.

Здебільшого в таких випадках стіни тими чи іншими засобами утеплюють, захищають від руйнівної дії атмосферних впливів. Найпростішим засобом підвищення теплотехнічних якостей зрубу є конопачення швів між вінцями. Там, де якість зрубу гірша (південні райони північної зони та суміжні з ними райони лісостепу), шви промазують або обмазують усю поверхню стіни глиняним чи вапняним розчином. Щоб розчин краще тримався на стіні, її заздалегідь клинцюють або тинькують.

Обшивка зрубу дошками не тільки сприяє збереженню тепла, захищає деревину від руйнування, а й покращує зовнішній вигляд будинку, особливо якщо обшивка фарбується у різні кольори. У північно-західних районах України дерев'яні будинки часто облицьовують цеглою (1/4 цеглини). Поставлена на ребро цеглина кріпиться до дерев'яної стіни цвяхами, забитими в щілини між цеглою. В такий спосіб покращувалась вогнетривкість будинку. Звичайно такі будинки були досить дорогими і тому їх споруджували заможні селяни.

Каркасні стіни (у слуп, у шули) У тих районах, де будівельного лісу не вистачало, стіни мали каркасну конструкцію. Якщо в південній частині Полісся будуються і каркасні, і рублені будинки, то в лісостеповій смузі майже скрізь переважають каркасні конструкції. Каркас складається із стояків (шули), розташованих по кутах будинку та між ними, які зверху поєднуються оціпом. В більшості випадків стояки закопуються в землю, або закріплюються на нижній обв'язці (якщо є фундамент). Щоб зробити каркас міцнішим, кутові стояки з обох боків підпираються підкосами.

Монолітні стіни

Монолітні стіни з глини та природного каменю широко застосовувались у народному будівництві півдня, частково в окремих районах лісостепу, а іноді навіть на півночі України. Конструкції стін із глини досить різноманітні, залежно від особливостей будівництва того чи іншого району. В народному житлі застосовувались глинобитні, глинолитні, глиновалькові та саманні конструкції стін. Глинобитні стіни будуються переважно у центральних,

глинолитні – у східних, а глиновалькові у західних районах півдня, а також в значній частині лісостепової смуги України. Глинобитні стіни споруджуються із суміші глини, що має природну вологість, та солом'яної січки. Ця суміш укладається в опалубку шарами невеликої товщини і ретельно трамбується. Для спорудження глинолитних стін в опалубку укладається шар м'ятої соломи, що заливається потім рідким розчином глини і також трамбується, перевага цих конструкцій в їх міцності і хороших теплотехнічних даних, недолік – велика усадка стін після висихання.

Глиновалькові стіни мають два варіанти конструктивного рішення – звичайні глиновальки і глиновальки "в ялинку". В першому випадку застосовують досить великі вальки з глиносолом'яної маси, які укладаються поперек стін рядами, щільно один до одного. Звисаючі частини вальків зовні і зсередини обтискують дошкою вниз таким чином, що вони закривають собою нижній шар вальків.

Для спорудження стін із глиновальків у "ялинку" використовують вальки менші за розміром. Кожний шар вальків укладають на стіну не горизонтально, а під кутом в 45° , притому два сусідніх шари мають нахил в різні боки. Така конструкція стіни із глини з'явилась у народному будівництві на початку ХХ ст. і набула широкого розповсюдження з 20- 30-х років.

Саман – невеликий блок із глиносолом'яної маси. Як будівельний матеріал він широко застосовується в народному житлі південних районів, а також західної частини лісостепової смуги. Основною перевагою саманних стін перед іншими конструкціями із глини є те, що вони досить швидко просихають (бо саман попередньо висушується) і дають відносно невелику усадку. Зручність такої конструкції полягає також у тому, що заготовки саману можна зробити поступово, заздалегідь висушити його. Значним недоліком стін із глини, в тому числі із саману є те, що під впливом атмосферної вологи, вони сиріють, внаслідок чого зазнають досить значної деформації. Щоб уникнути цього, в південних районах стіни з саману після їх осідання часто облицьовують цеглою, іноді – лише нижню частину стіни (до рівня вікон), а

часом – усю стіну, Звичайно, будинки з такими стінами були міцнішими і теплішими, але й дорожчими, тому будували їх здебільшого заможні селяни.

У народному будівництві широко застосовується також природний камінь (переважно вапняк). В південних районах житло споруджують здебільшого із черепашника, а на Поділлі та ряді західних районів – із щільного вапняка. Черепашник застосовують у вигляді пиляних блоків, інші види природного каменю – у вигляді буту. В більшості випадків стіни з каменю штукатурять, лише в окремих районах стіни будинків мають природну фактуру каменю. В південно-східних районах України для кладки стін використовують також крейду, мергель та інші будівельні матеріали. В більшості випадків кладка стін із природного каменю ведеться на глиняному чи вапняному розчині. Розглядаючи українське народне житло кінця ХІХ початку ХХ ст., треба відзначити, що характерною рисою його було широке застосування різноманітних місцевих матеріалів та конструкцій, що зумовило значною мірою декоративне оздоблення фасадів і в цілому архітектурне рішення.

Балки перекриття кладуть або безпосередньо на верхню обв'язку, або затискують їх зверху ще одним-двома вінцями оціпу. У стояках роблять вертикальні пази, куди вводять заповнення каркасу. Крім дерева для заповнення каркасної конструкції використовують також хмиз, очерет, глину, соломі або різні їх сполучення. При використанні деревини для заповнення каркасу застосовуються два конструктивні прийоми.

В більшості районів України для заповнення використовують короткометражний малоцінний ліс, який кладеться горизонтально між стояками (закидка). В ряді районів лівобережної України поряд з горизонтальною застосовується закидка в сторч, тобто дерев'яне заповнення розташовано прямовисне, закріплюється спеціальними парними брусками, що прибиваються зверху і знизу стояків.

У окремих районах північного заходу України для заповнення каркасу використовують дерев'яні бруски, що ретельно припасовуються і

підганяються один до одного, Такі каркасні стіни не поступаються якістю перед рубленими. За винятком будинків з такою конструкцією, каркасні стіни, як правило, обмазують глиною і білять, що робить їх дуже схожими на стіни монолітної конструкції.

В середній частині лісостепової смуги дерев'яна горизонтальна закидка поєднується з глиновальками (заміття). Глиновальки кладуть уперек закидки так, що кінці їх звисають. Ці кінці обтискують обрізком дошки донизу, закриваючи глиною деревину, що знаходиться під нею. Така конструкція зустрічається іноді і в більш північних районах лісостепу, оскільки вона дає змогу заощаджувати дерево.

В південних районах лісостепу, де відчувається гостра нестача лісоматеріалу, для заповнення каркасу застосовуються в основному глиновальки, а також інші місцеві будівельні матеріали, зокрема очерет. Вертикально поставлені пучки очерету прикріплюються до горизонтальних жердин, що встановлені між стояками каркасу. Поряд з цим для заповнення каркасу в кінці XIX – на початку XX ст. широко використовувався також одинарний або подвійний глиноплот. Заповнення каркасу одинарним глиноплотом, хоча й мало багато недоліків, зустрічалось досить часто, бо стіни такої конструкції коштували дешевше. Значно кращою з теплотехнічного погляду конструкцією був подвійний плот, простір між яким забивався глиносолом'яною масою (загата). Ця конструкція була досить поширена в деяких східних районах України (Полтавщина, Слобожанщина).

Як правило, каркасні стіни, що мали заповнення з очерету, плоту та соломи, обмазуються зсередини і зовні глиною і біляться. В окремих районах південного лісостепу і на півдні України застосовували також заповнення каркасу солом'яними перевеслами, що щільно заплітались поміж часто поставленими вертикальними жердинами, так, як це робилось в звичайному плоті із лози.

Будівельний матеріал, з якого українці зводили житлові та господарські будівлі, залежав значною мірою від місцевих природних ресурсів і від

заможності конкретного селянина. Одним із найдавніших будівельних матеріалів, на думку вчених, в українців і слов'ян загалом була деревина, з якої зводили стіни споруд за допомогою зрубної і каркасної технік. На Поліссі та в Карпатах дерев'яні зрубні житла з хвойних порід і бука зводять дотепер. В інших регіонах України внаслідок знищення лісів, високої ціни на деревину приблизно з XIX ст. переважає каркасне житло. На півночі Лісостепу дерев'яний каркас заповнювали деревом і глиносоломою, на півдні плетінням (лоза, очерет, глино-солома). На Правобережній Україні відстань між вертикальними стовпами каркасу заповнювали вставленими горизонтально у пази дерев'яними горбилями ("риглями", "дилями"). На Лівобережній переважало вертикальне заповнення каркасу ("сторчівка", "сторч"). Стіни каркасного житла обмазували з обох сторін глиною і білили.

В Лісостепу і Степу плетені стіни каркасного житла обмазували товстим шаром глиносоломи і потім білили. В степових районах поширені також житла, в яких стіни безкаркасні – зведені з глиносолом'яних вальків, глиноліті, з цегли-сирівки або з природного каменю (ракушняку, солонцю).

Стелі

Що стосується конструкції стелі, то вона трималася на товстій поперечній або поздовжній балці ("сволоку", "трагарі") чи їх комбінації. Сволок був необхідний у зв'язку з давньою традицією присипки стелі хати товстим шаром піску, що сприяло утепленню житла. Цю важливу конструктивну деталь хати українці, як і інші слов'янські народи, прикрашали різьбою, розписом (з-поміж іншого тут містилася інформація про те, хто і коли звів будівлю, апотропеїчні знаки тощо). На Поліссі побутували також архаїчні житла зі зрубною трикутною або трапецієвидною ("горбатою") стелею.

Долівка ("земля") у житлі найчастіше була глиняною. З другої половини XIX ст. заможні верстви селянства клали дерев'яну підлогу. Іноді в давніх житлах вона була комбінованою: біля печі глиняна, а на решті житлової площі – дерев'яна.

Дахи

В українців відомі кілька конструктивних типів даху: двосхилі (Полісся) та чотирихилі дахи та різні їх варіанти. До найдавніших належить конструкція даху на сохах або півсохах. Архаїчним є також зрубний дах (поліський "накот"). Найпоширенішим з XIX ст. був дах на кроквах. Покрівельним матеріалом у лісових районах тривалий час слугувала деревина дошка, гонт, драниця, а також очерет. Найбільшого поширення набула солома, якою покривали дахи житла і господарських споруд на всій території України.

Висновки до розділу II

Україна вирізняється особливою різноманітністю, адже її територія має і рівнини, і височини та гори, і морське узбережжя; вона або вкрита лісом, або являє собою лісостеп чи степ, своєрідність якого по-своєму впливала на заняття людей, на їхній спосіб життя.

Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберегові функції. Вона захищала людей не лише від несприятливих природних умов, а й від ворожих темних сил. Тож не випадково, що кожна її деталь, кожна річ і знак мали естетичну та магічну спрямованість.

За комплексом типологічних ознак українське житло вже у XVIII ст. мало чотири підтипи, кожен з яких, у свою чергу, розподілявся на декілька варіантів. Це — північноукраїнський (або поліський) комплекс, що включав три зональних варіанти, центральноукраїнський (лісостеповий) з п'ятьма варіантами, західноукраїнський також з п'ятьма варіантами і південноукраїнський (або степовий) з чотирма варіантами.

У XVII—XVIII ст. в Україні сформувався і побутував такий тип народного житла, котрий одержав назву український. Він мав єдину основу, що характеризувалася наявністю таких ознак, як абсолютна однотипність інтер'єру хати (розміщення печі в кутку біля входу, а по діагоналі від печі — покуття), паралельне побутування зрубної і каркасної техніки спорудження стін та їх мазання, поширення відкритого типу двору з переважанням вільної забудови, нарешті, оригінальний інтер'єр хати.

Архітектурний вигляд народного житла — "хати" — і його внутрішня організація в основних своїх рисах є спільними для всієї України; цю спільність можна простежити у традиційних прийомах планування та обладнання житла, у характері та співвідношенні архітектурних обсягів, трактуванні стіни, отворів та даху будівлі.

Саме житлове приміщення наближається до квадрата — найекономнішої прямокутної форми приміщення, при якій периметр стін і охолодження приміщення є найменші. Великі сіни і комора, що прибудовуються до житлового приміщення, подовжують план, а якщо хата будується на два самостійних житлових приміщення з сінями між ними, тоді будівля витягується по головному фасаду і набуває подовженої форми.

Простий прямокутник хати іноді порушується виступами у вигляді прибудов, що перекриваються одним схилом даху. Форма чотирисхилого даху продиктована властивостями матеріалів (солома, очерет і дерево); чотирисхилий дах, покритий соломною або очеретом, утворює утеплене горищене приміщення, що має істотне значення при тонких стельових перекриттях.

Мала висота стін викликана незначною корисною висотою приміщення; економія стінового матеріалу та прагнення до покращення теплового режиму змушували робити корисну висоту житлового приміщення гранично низькою — 2-2,5м.

Форма даху відіграє значну роль в архітектурному вираженні житлової будівлі, і її обробці приділяється багато уваги. Перехід від поверхні даху до вертикальної стіни через великий звис створює соковитий та виразний контраст. Великі виноси даху характерні для народної архітектури України, їх можна простежити і в архітектурі старовинних церков, де покриття першого ярусу різко виступає над площиною стіни. В основі цієї тенденції закладено прагнення захистити від вогкості приміщення та особливо стіну, в конструкцію якої майже завжди входить глина. Чим більше винос даху, тим далі від стіни падає вода, що стікає з даху, а косий дощ не потрапляє на її побілену поверхню.

Організація плану житла та його об'ємно-просторова композиція залежала значною мірою також від того, чи прибудовуються приміщення для худоби до хати, чи ні. В більшості районів України ці приміщення

влаштували на садибі, окремо від житлового будинку. Винятком є гірські райони Карпат, а також частково західні і південні райони.

Головною умовою вибору типу планування житлового будинку була належність селянської родини до тієї чи іншої соціальної групи, а також місцеві умови кожного окремого району (клімат, місцеві будівельні матеріали тощо).

Застосування тих чи інших конструкцій в народному будівництві є одним з основних факторів, що впливає на формування планувальної організації, об'ємно-просторової композиції та архітектурно-художнього рішення сільського житла. Особливо велику роль при цьому відіграють стіни, конструктивне рішення яких залежить передусім від будівельних матеріалів, що застосовуються для їх спорудження. Застосування місцевих матеріалів зумовило типи стінових конструкцій.

Розділ III. Методична частина

3.1 Методична розробка уроку: «Будівельні матеріали для зведення народного житла в Україні»

Тема: Будівельні матеріали для зведення старовинного житла українців

Мета: Вивчити:

- будівельні матеріали, які застосовувалися при зведенні народного житла в Україні;
- класифікацію будівельних матеріалів за походженням, призначенням, технологічною ознакою та способом виготовлення.

Тип уроку: Комбінований урок

Обладнання: Колекція будівельних матеріалів, мультимедійне забезпечення.

Хід уроку

I. Організаційно – вступна частина.

1. Привітання з групою.
2. Перевірка наявності учнів.

II. Актуалізація опорних знань.

Опитування у формі бесіди.

1. Які ви знаєте старовинні будівельні матеріали і на яких територіях вони були розповсюджені?
2. З яких матеріалів у старовину будували стіни, дах, покрівлю?
3. Чи знаєте ви матеріали які дають можливість зберегти тепло в старовинному будинку ?

Гра.

Умови гри:

Всі учні встають, кожен з них називає старовинний будівельний матеріал. Назва матеріалу не повинна повторюватися. Якщо учень називає матеріал, який уже був названий то він сідає. Переможцем є учень, який не назвав жодного матеріалу, що називали його попередники. Учень оцінюється.

III. Викладення нового матеріалу.

Історична довідка.

З давніх часів основу будівництва складали дерево та кам'яні матеріали. Грубе оброблення каменю виконувалось у бронзовий період при спорудженні культових споруд – дольменів і менгірів – вертикально поставлених кам'яних блоків.

Наступним етапом використання природного каменю в будівництві було будівництво стін укріплень чи житла із неотесаного каменю. Каміння клали один до одного без всякого порядку. Якщо камінь не міг щільно прилягати один до одного, то щілини заповнювали дрібним камінням, щоб вони по можливості щільно прилягали. Такі стіни для житла ставили біля стіни укріплення, щоб достатньо було побудувати тільки дві стіни, перекрити їх двома, трьома деревинами, на які насипалося листя, гілки дерев, земля.

В II - I тисячолітті до н. е. нарівні з природним каменем почали використовувати цеглу висушену на сонці із глини (сирець) і глинобитні камені (глина змішана з соломою). Вже в I тисячолітті до н. е. люди вміли випалювати цеглу.

Про мистецькі та практичні уподобання наших предків свідчить також використання ними широкої палітри будівельних матеріалів, дарованих самою природою: від кісток мамонта, дерева, очерету, соломи, каменю, глини до новітніх витворів промислового виробництва.

У північних, лісових районах України, а також гірських районах Карпат, основним будівельним матеріалом для стін було дерево. У лісостепових, менш багатих на ліс районах, крім дерева, використовували глину. В південних, степових районах, де ліс був в основному привозним, дефіцитним матеріалом, стіни будували переважно з глини або з природного каменю.

Застосування місцевих матеріалів зумовило типи стінових конструкцій. Так, на півночі, в Карпатах, а також в окремих районах Слобожанщини, Полтавщини, Київщини, Поділля стіни роблять із зрубу, в лісостеповій смузі переважно каркасні, а на півдні здебільшого монолітні.

Таке зонування конструкцій характерно, в основному, для народного будівництва України кінця ХІХ ст. В зв'язку з нестачею лісоматеріалу, будівництво рублених хат вже на початку ХХ ст. поступово зменшується в Карпатах і особливо на півночі України, поступаючись конструкціям, в яких використовується менше дерева.

(Викладач оголошує тему, мету і завдання уроку. Пояснює новий матеріал. Ключовим моментом уроку має бути мотивація вивчення сучасних будівельних матеріалів, їх властивостей, порівнюючи їх із матеріалами, які використовувалися в старовину).

В будівництві з давніх часів широко використовують велику кількість різних матеріалів. В залежності від сировини, способу отримання, призначення їх поділяють на окремі групи, тобто їх класифікують:

За походженням:

- природні;
- штучні.

Природні матеріали отримують з природної сировини шляхом механічної обробки, але без змін хімічного складу і структури.

Штучні матеріали, отримують після спеціальної переробки природної і штучної сировини, змінюється фізико-механічний склад.

За технологічними ознаками:

- природні кам'яні матеріали (пісок, щебінь, бутовий камінь);
- керамічні вироби (цегла, облицювальні плитки, черепиця);
- органічні в'язучі (бітум, дьоготь);
- дерев'яні матеріали та вироби (круглий ліс, пиломатеріали);
- фарбові матеріали (пігменти)

Викладач пропонує учням до цього переліку включити і сучасні високотехнологічні матеріали, звертаючи увагу на опанований матеріал дисципліни «Будівельні матеріали та вироби».

(Учні користуючись “Робочим зошитом з матеріалознавства” за одну-дві хвилини формулюють запитання до даної теми.)

За призначенням:

- конструктивні (цегла, керамічні блоки, камінь, піноблоки, залізобетонні вироби);
- теплоізоляційні (шлаковата, скловата, шлак);
- гідроізоляційні (толь, руберойд);
- акустичні (шлак, мінеральна вата);
- герметизуючі (монтажна піна, пакля);
- оздоблювальні (розчин, облицювальна плитка, фарба);
- покрівельні (шифер, керамічна черепиця, метало черепиця);
- для підлог (паркет, лінолеум, дошки, керамічна плитка);
- спеціальні (вогнестійкі, кислотостійкі, електропровідні);
- матеріали загального користування (цемент, вапно, гіпс, дерево).

(Учні користуючись “Робочим зошитом з матеріалознавства” за одну-дві хвилини формулюють запитання до даної теми.)

За способом виготовлення

- спіканням (кераміка, вапно, цемент);
- плавленням (скло, метали);
- омонолічуванням (бетони, розчини);
- механічним обробленням (природний камінь).

Будівельні матеріали – це основа будівельної індустрії. Вартість будівельних матеріалів складає приблизно 55 - 60% загальної вартості будівництва, що зобов’язує будівельників економно витратити будівельні матеріали, бережно їх транспортувати і зберігати.

IV. Закріплення.

Учні працюють з “Робочим зошитом з матеріалознавства”. Опорний конспект до теми дає можливість учням згідно варіантів виконати тестові завдання.

Вчитель ставить завдання учням порівняти сучасні будівельні матеріали із старовинними, оцінити їх техніко-технологічні властивості, спосіб застосування.

Вчитель пропонує учням висловити своє розуміння термінології старовинних будівельних матеріалів та виробів:

Гонта - покрівельний матеріал у вигляді клинчастих колених дощечок з повздовжнім пазом у ширшій частині.

Глина – багатомінеральна гірська порода, яка, змішуючись з водою, утворює пластичну масу, широко використовується в будівництві, гончарстві, скульптурі тощо.

Саман народні майстри визначають як будівельний матеріал, виготовлений із глини з додаванням соломи (переважно злакових культур) та замішаний на воді.

лампач (лимпач) – необпалена цегла з глини з домішкою соломи або інших органічних речовин.

брус – обтесана чи обпиляна чотиригранна колода, що застосовують на будівництві хати.

дранка – тоненькі дощечки для оббивання стін і стелі під штукатурку, для покриття дахів тощо.

лата – довга жердина або дошка, яку кладуть упоперек крокв: Він [беміт] дуже легкий і не потребує громіздких крокв та лат.

балка – дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу (стелі, підлоги тощо).

кроква – два бруси, з'єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах.

сволок – балка, яка підтримує стелю в будівлях

V. Підсумок уроку

- 1. Оцінка знань учнів.*
- 2. Домашнє завдання.*

3.2 Методична розробка «Українське народне житло: матеріали до «словника будівельних термінів»

Рівень розвитку наукової мови впливає на інтелектуальний поступ суспільства, свідчить про стан мовного самовиявлення народу. Формування наукової мови в Україні відбувалося за несприятливих умов, тому українські галузеві терміносистеми не розвивалися природно. Умови бездержавності України унеможлилювали становлення сучасної науково-технічної терміносистеми, і будівельної зокрема.

Зацікавлення науковою мовою в Україні зростало в часи національного відродження. Коли послаблювалися заборони та переслідування, лише тоді українська наукова мова мала змогу розкривати свій потенціал. Очевидно, саме із цієї причини сьогодні проблему внормування галузевих термінологій можна віднести до однієї з найактуальніших. У цьому аспекті потрібно розглядати й терміносистему будівельної галузі. Сьогодні в українському мовознавстві вже маємо чимало праць, автори яких розглядають як загальні теоретичні проблеми термінології в окремих випадках так і різні галузеві терміносистеми, зокрема будівельну.

Теоретичне узагальнення сучасних поглядів на проблеми вивчення галузевих термінологій та застосування результатів теоретичного пошуку на практиці урізноманітнили всебічний аналіз термінофонду, який забезпечує вербалізацію пізнання об'єктивної дійсності, пов'язаної з такою галуззю промисловості, як будівництво.

Мета нашої методичної розробки – проаналізувати терміни, що стосуються українського народного житла, та їхнє співвіднесення з термінологією сучасного будівництва з метою наступного внесення до тлумачного словника будівельної термінології. Сучасна українська термінологія – це відносно стабільна та закріплена традицією лексико-семантична система, що перебуває в стані безперервного руху й поступового вдосконалення. Розвиток термінології зумовлений чинниками суспільно-політичного, фахового та мовного характеру. Добре розвинена, впорядкована

й унормована термінологія сприяє розвиткові науки та технічному прогресові, а відтак і розвитку галузі, бо, як зазначав китайський філософ Конфуцій: «Якщо мова не є правильна, то вона не означає того, що має означати, то коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблене те, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці – і всі впадуть у стан безладного хаосу». У ХІХ–ХХ ст. певною мірою сформувалася українська суспільно-політична термінологія.

Щодо технічної термінології, і зокрема будівельної, маємо низку системних проблем, які істотно впливають на якість творення та використання термінів у цій галузі. Вимоги, котрі культивувалися тривалий час за радянської доби, щоб роботи на здобуття вчених ступенів подавалися лише російською мовою, технічна документація виготовлялася лише російською, викладання у вищих навчальних закладах було російською мовою й до сьогодні даються взнаки, гальмуючи розвиток української технічної термінології, особливо будівельної галузі. До цього, на думку деяких дослідників, і, до речі, не безпідставно, додаємо й інший недолік українського термінотворення – це відсутність загальнодержавної координації цього процесу.

В останні роки ситуація поліпшується: розроблено стандарт на терміни та визначення, виходять друком термінологічні статті та монографії. Написано та захищено дисертації, пишуться наукові статті та науково-технічні звіти. Видано нормативно-технічну документацію: національні стандарти, стандарти організацій і, зокрема, галузеві стандарти, технічні умови, технологічні регламенти тощо. У вишах будівельного профілю читають лекції й проводять наукові конференції. Усе це мало б забезпечити систематизацію й оновлення будівельної термінології. Утім, окремі терміни та визначення потребують критичного аналізу й спільного з філологами доопрацювання, тому що, відштовхуючись від російської лексики, деякі творці українських термінів не завжди відчують особливості української мови та її відмінність від мови російської, що й спричинює утворення неадекватних термінів на

зразок: несучі конструкції, сваєбійний агрегат, сітчатовидна структура екосистем тощо.

Опрацьовуючи будівельну термінологію, потрібно зазначити, що в сучасному українському суспільстві, яке прагне до відкритості й толерантності, українській мові повертаються ті її елементи, що силоміць були вилучені з норми, зокрема й такі, які відтворюють і поповнюють національний образ нашої мови на всіх рівнях її структури завдяки гармоніюванню з етнічною природою української мови, що стосується й термінології українського народного житла. Проаналізуємо деякі з них з метою введення до термінологічного словника будівельної лексики.

Терміни, що стосуються технології та матеріалів, з яких будують українську хату:

Глина – багатомінеральна гірська порода, яка, змішуючись з водою, утворює пластичну масу, широко використовується в будівництві, гончарстві, скульптурі тощо.

Закидка (розмовне) – заповнення (й заповнювач) простору між деталями каркасу хати в каркасному будівництві (наприклад, «дерев'яна закидка», «валькова закидка» тощо). Академічний словник української мови (СУМ) не фіксує такого терміна, натомість фіксує «накидка» (розм.) – дія за значенням накидати: Старіші і простіші [батюшки]... були проти накидки хати (І. НечуйЛевицький).

В українському народному будівництві Придніпровського регіону використовували різні технології виготовлення будівельних матеріалів, які народні майстри чітко розрізняли за формою, складниками для виготовлення та умовами висушування: «лампач», «саман», «цегла» «вальок». Наприклад, **вальок** (чол.) – грудка мокрої, замішеної із солом'яною глини для спорудження глиняних будівель або обмазування стін: Стара Кайдашиха не поклатала своїми руками ні одного валька глини (І. Нечуй-Левицький); На виліплених до половини стінах копирсалися мурувальники. Вони добирали останні вальки глиняного замісу (С. Добровольський). Вальок не має якоїсь визначеної чіткої

форми, оскільки виготовляється жіночими руками й нагадує процес вимішування тіста, тому й результат цього вимішування, тобто «вальок», схожий на кавалок тіста. Народний термін «вальок» походить від дієслова валяти – розминаючи, дуже ущільнюючи, збивати. Оскільки технологію виведення валькових хат у сучасному суспільстві не застосовують, то жоден з нормативно-правових документів сучасного будівництва не фіксує такого терміна.

Цегла для народних майстрів, які будують хати, – будівельний матеріал, що виготовляється із глини через випікання у високотемпературних печах. За формою цегла брусковидна, різних розмірів залежно від майстерні виготовлення. У Придніпровському регіоні відомі «катеринославська цегла» – це цегла ручного формування з подальшим випіканням у печі, «новоолександрівська цегла» – має відмінний від стандарту розмір. Державний стандарт «Будівельні матеріали. Цегла та камені керамічні рядові і лицьові. Технічні умови (EN 771-1:2003)» визначає цей термін так: «цегла – керамічний штучний виріб, що використовується для мурування стін будівель на будівельних розчинах. Виріб з номінальним розміром 250 мм x 120 мм x 65 мм». А СУМ дає таке пояснення: «цегла – будівельне штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з випаленої глини».

Саман народні майстри визначають як будівельний матеріал, виготовлений із глини з додаванням соломи (переважно злакових культур) та замішаний на воді. Виготовляють саман у спеціальних дерев'яних формах (розмір 500 мм x 440 мм x 130 мм) з подальшим просушуванням на повітрі (краще на протязі) без прямого попадання сонячного світла. «Будівельний стіновий матеріал, що являє собою необпалену цеглу, виготовлену з глини з домішкою солом'яної січки, полови, гною, висушений на сонці: В балці, біля ставка, де ще затрималося трохи талої води, було людно: тут бригада виготовляла саман (А. Хорунжий) – таке пояснення терміна «саман» дає СУМ. Щодо сучасних нормативних актів будівництва, то лише один державний стандарт «Шкала сейсмічної інтенсивності» подає визначення «саман – цегла-

сирець, глиняна цеглина. Українське народне будівництво «лампач» використовує в значенні «глиносолом'яна суміш з додаванням органічних домішок (кінських чи коров'ячих кізків)». Схоже визначення дає й СУМ: «лампач (лимпач) – необпалена цегла з глини з домішкою соломи або інших органічних речовин»: Набив [Альоша] старого лампачу, що сипався з розруйнованої задньої стіни колишнього сарайчика, і замісив глину (І. Микитенко). У державних стандартах цей термін не спостерігаємо.

Важливим будівельним матеріалом українського народного житла була деревина. Її використовували, забудовуючи каркас хати, виганяючи покрівлю, облаштовуючи вікна, двері та інші частини будівлі. Серед найпоширеніших термінів, пов'язаних з деревиною, фіксуємо такі:

брус – обтесана чи обпиляна чотиригранна колода, що застосовують на будівництві хати: Вся хата була зложена з липових брусів (О. Стороженко) (за визначенням державного стандарту брус – пиломатеріал товщиною та шириною 100 мм і більше;

дранка – тоненькі дощечки для оббивання стін і стелі під штукатурку, для покриття дахів тощо: Дівчата сплітали з дранки квадрати розміром близько квадратного метра (М. Руденко) (за державним стандартом, який регламентує види дерев'яних деталей та виробів, дранка – це тонкі одношарові різані чи колені дощечки або листи. Дранка буває покрівельна або штукатурна;

лата – довга жердина або дошка, яку кладуть упоперек крокв: Він [беміт] дуже легкий і не потребує громіздких крокв та лат. У державних стандартах термін лата спостерігаємо в значенні «каркас для установаження настилів підлог, майданчиків, кріплення зашивки приміщень судна».

Будуючи хати, народні майстри дуже уважно ставилися до якості деревини, тому добре знали на всіх її природних дефектах, наприклад:

завилькуватість – вада деревини, що полягає у хвилястому або гвинтоподібному розміщенні волокон у стовбурі. Завилькуватість виявляється в неправильному хвилястому розміщенні волокон деревини. Такі випадки нерідко трапляються в деревині берези (звичайної), в'яза, клена, горіха й

сосни. Таке саме визначення подає й тлумачний словник. Дещо інакше пояснюють цей термін у Державному стандарті: завилькуватість деревини – звивисте або безладне розміщення волокон деревини, трапляється на всіх деревних породах (частіше на листяних), переважно в окоренковій частині стовбура.

косошарість – вада деревини – гвинтоподібне розташування волокон. Цей термін використовують народні майстри та фіксує СУМ, але Державний стандарт такого терміна не фіксує.

сухобокість – змертвіла в процесі росту ділянка поверхні стовбура, яка виникає внаслідок пошкоджень (заруб, удар). Сухобокість зазвичай позбавлена кори, витягнута уздовж стовбура й заглиблена щодо решти його поверхні, а по краях має наплив у вигляді валиків деревини та кори, – так подає Державний стандарт ваду деревини, яку майстри українського народного житла називають «сухотами». Словник термін «сухобокість» не фіксує, а термін «сухоти» фіксує як «туберкульоз»;

заболонь – шар деревини, який міститься безпосередньо під корою; ближче до кори є наймолодша частина деревини – заболонь, що відрізняється від ядрової деревини світлішим кольором;

морозовина – тріщина кори або стовбура дерева, що з'являється внаслідок сильного морозу. Периферійна частина стовбура від морозу стискається більше, ніж внутрішня, не витримує стиску та із тріском розривається. Так утворюються тріщини – морозовини.

Такі терміни вживають у фаховій літературі, подають у словниках, вони функціонують у народній мові, але відсутні в Державних стандартах. Натомість терміни, які функціонують у народній лексиці (засмолок, збіжистість, окоренкуватість, гнилизна, крень), фіксує Державний стандарт, але СУМ таких номенів не подає. В аналізованому матеріалі виокремлюємо групу назв будівельних конструкцій, які застосовують у будівництві українського народного житла:

балка – дерев’яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу (стелі, підлоги тощо): Стіна тріснула, розійшлася, балки підгнивали – падали (Панас Мирний); варцаб – лутка: Сьогодні діду Семену будівельна бригада заклала хату, і сьогодні ж на ній вирости віконні варцаби (М. Стельмах);

глиця – поперечна планка, яка що-небудь з’єднує;

кроква – два бруси, з’єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах: На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра (І. Нечуй-Левицький); Держачися крокви, по латах, мов по сходах.., доліз [зłodій] до бантини (І. Франко); Високо зводилися вгору крокви рублених приміщень (О. Десняк);

лата – довга жердина або дошка, яку кладуть упоперек крокв;

лутка – бокова частина віконної або дверної рами, стесана навскіс: З хати вже вирвані лутки дверей і вікон, і вона, біла, дивиться на світ проваленими страхітливими очима (О. Довженко);

одвірки – боковий або верхній брус рами дверей; (тільки мн.) рама дверей: У сінешні двері хтось як застука, — аж одвірки затряслися! (П. Мирний); Одвірки коло дверей були помальовані ясно-синьою фарбою (І. Нечуй-Левицький);

риштування – тимчасове дерев’яне або трубчасте обладнання, що встановлюють біля стін споруди під час її відбудови, ремонту, реставрації і т. ін.;

сволок – балка, яка підтримує стелю в будівлях;

слиж – поперечний брус у стелі із хмизу: Стріха зайнялася. Мишко чув, як тріщить солома. Колгоспники прибігли, коли вже впали крокви й горіли слижі (П. Загребельний);

соха – товста жердина, стовп, переважно з розсохою на кінці, що служить підпорою, підставкою до чого-небудь;

стоян (стояк) – вертикальний брус, стовп, який служить опорою для чого-небудь, у якійсь споруді;

шула – стовп.

Ця група назв будівельних конструкцій активно функціонує серед українського народу й сьогодні, зафіксована СУМ, але державними стандартами проігнорована, тобто в сучасній науковій мові її не використовують. Українська хата як організований у функційно-естетичному плані простір, що служить для забезпечення процесів життєдіяльності українців, є важливим джерелом історико-культурних, культурологічних та соціальних знань про людину. З українською хатою пов'язана велика група конкретної лексики української мови, яку незаслужено не використовують у сучасній будівельній термінології. Завдання полягає в тому, щоб разом з фахівцями укласти словник будівельної термінології, який стане основою для розроблення та затвердження Державних стандартів у галузі будівництва.

3.3 Виховний захід «Віртуальна екскурсія до давньої української хати»

Мета: здійснити екскурсію до старої української хати, роз'яснити значення інтер'єру та предметів побуту українців; пояснити зміст давніх українських традицій; спонукати до вивчення історії українського народу: обрядів, звичаїв, побуту, народних традицій і вірувань; виховувати повагу до культури й спадщини українського народу; виховувати патріотизм.

Обладнання: стіл, накритий скатертиною, на ньому – хліб, сіль на вишитому рушнику, горщик з квітами; імітація частини хати з піччю; українські пісні, фото і малюнки української хати; презентації учнів.

Перебіг заходу

I. МОТИВАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (на дошці записано тему й епіграф заходу)

«Хата моя, біла хата, рідна моя сторона. Пахне любисток і м'ята, мальви цвігуть край вікна. Хато моя, біла хато, казко тепла й доброти, стежка від тебе хрещата в'ється в далекі світи». (Д. Луценко)

Проект колективний (переважає групова форма роботи), координатором проекту є вчитель. Аудиторія розділяється на 5 груп. Очолюють ці групи лідери, які організують і контролюють роботу.

II. ВСТУП

Учитель. Сьогодні ми помандруємо у давню українську хату, дізнаємося, як жили наші пращури. Традиційна українська хата – воістину колиска нашого народу. У ній жили і вмирали цілі покоління, сподіваючись на кращу долю. Із селянської хата пішли у світ велетні думки – Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко, Олександр Довженко. Для того, щоб розглянути тему заходу повніше, творчі групи повинні були провести дослідницьку роботу згідно з попередніми завданнями.

III. ЗАХИСТ ТВОРЧОГО ПРОЕКТУ (презентація груп)

Учитель. Отже, ми починаємо презентацію проектів груп.

Виступ екскурсоводів I творчої групи за темою «Чим була хата для наших предків?».

Хата – сільський одноповерховий житловий будинок; народне житло українців. У ній втілювався весь життєвий простір і світоглядний космос українця. Як увесь світ поділяється на три частини: земну, підземну і небесну сфери, так і хата відображає ці сфери буття: стеля – небесний духовний світ (сволок із сакральними знаками, божниця у кутку); стіни, вікна, двері – символи земного сучасного реального життя й спілкування з іншими людьми; нижній ярус – підлога, поріг уявлявся як межа земного й підземного світів. Недаремно кажуть: «Моя хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена».

Оздоблення хати як зовні, так і всередині мало не тільки естетичне значення, але й виконувало певні інформативні та магічні функції. Наприклад,

обведення побіленої хати кольоровою фарбою внизу має ті ж властивості, що й замкнене коло – оберігати від злих духів та різних напастей всю родину.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого – унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У традиціях української хати відчувався прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку.

Народне житло цікаве й оригінальне не тільки за формою, але й щодо внутрішнього змісту. Кожний предмет у ньому, крім практичного призначення, мав ще й свій духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю.

Здавна так велося, що кожна господиня свою хату дбайливо доглядала. Тому в хаті завжди було чисто, вибілено, розмальовано кольоровою глиною, оздоблено витинанками, прикрашено квітами, пахучими травами. Характерною рисою народного житла була простота плану хати. За зовнішнім окресленням він мав переважно форму витягнутого прямокутника, співвідношення сторін якого становило від 1:1,5 до 1:2,0.

Панівним типом житла в Україні XIX ст. вважалась хата з одним житловим приміщенням. Найбільш простим і найдавнішим її різновидом було однокамерне житло, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Як свідчать археологічні джерела, таке планування широко застосовувалось на території України ще в VIII-XI ст., а також у пізніші часи.

Інтер'єр української хати ніколи не був статичний, він постійно змінювався відповідно до днів тижня та великих календарних свят. Якщо в будні долівка була незастеленою, то в неділю кожна господиня застеляла свіжопідмазану підлогу (долівку) тканими рядинами (верітками, доріжками). Стіл, який у будень не застелявся або застелявся грубою буденною скатертиною без візерунків, у неділю застеляли святковою («празничною») вишитою чи з тканим візерунком скатеркою, на стіл клали хліб, сіль, ставили квіти.

Святково вбирали також ліжка: накривали красивішими покривалами (веретами), подушки виставляли одна на одну в свіжовипраних і випрасуваних вишитих наволочках. Широко використовували штучні квіти для оздоблення покуті, сволока, а також прикрашали стіни витинанками чи іншими паперовими прикрасами, які час від часу заміняли на новіші. Перед неділею обов'язково підбілювали, підмазували й поновлювали декор на печі та стінах.

У народному житті завжди багато уваги приділяли художньому оздобленню. Вірили, що тільки розмальована хата може бути надійним захистом від злих сил. Вогонь і його відповідник – червоний колір, наприклад, вважали надійними захисниками від будь-якого лиха. Червоною смугою вище долівки обводили стіни. Створене таким чином замкнене коло повинно було охороняти від нечистої сили. Магічне значення мали й настінні розписи. Селяни вірили, що різноманітні барвисті зображення, орнаменти можуть привернути увагу лихої сили, яка не чіпатиме людей.

Оселя – це середовище, де всі його складові частини підігнані під конкретні побутові потреби людини. Все – від печі до околиці – створювалося як загальне предметне ціле.

Виступ екскурсоводів II творчої групи за темою «Традиції будівництва хати».

У народі вірили, що оселя – це живий організм. Він може як допомагати своїм господарям, так і шкодити, негативно впливати на їхнє життя. Тому здавна велику увагу приділяли вибору місця для нової хати. Брало до уваги багато чинників: віддаленість житла від вулиці, розташування хати щодо сторін світу тощо. Для нового житла намагалися знайти таке місце, яке б задовольняло цілий ряд вимог, зокрема: щоб город із хатою та господарськими спорудами виходив до річки, ставка, на долину; щоб місце, за можливості, було на цілині, де земля «спокійна»; на горбку, де немає вологи; де не ростуть дерева; де охоче лягає худоба; де знаходили сліди собаки чи кішки; там, де вранці не буває роси; де можна вдало розмістити господарські споруди тощо. Заборон було значно більше.

Не можна було будувати нову хату, за розмірами меншу від старої, щоб не зменшилась сім'я; на садибі родини, у якій були п'яниці, злодії тощо; де часто хворіли; де були сварки та розлучення; на стежках, дорогах і корчах; на камінні та болотах; де був хлів чи стайня; де скупчувалась дощова вода; де була хата, яка згоріла від удару блискавки, тощо.

Щоб визначити місце для нового житла, ходили до ворожок та питали поради в старих людей. У деяких випадках на вибраному місці сіяли жито: якщо воно росло гарно, то вважалося, що і ділянка гарна.

Починалися закладини рано-вранці. У центрі майбутнього житла, перед місцем, де мала бути піч, або на покуті (південно-східний куток) ставили стілець, застелений рушником, на якому лежали хрест, букет квітів, хліб, сіль, чашка води чи вина. Старший майстер брав рушник із хлібом, цілував його, промовляючи: «Господи, допоможи», – і починав роботу. Рушник, а інколи і добрий шмат тканини та гроші він потім брав собі. Майстер робив хрест, який під час будівництва поступово піднімався до вершини даху. Щоб будинок стояв довго, перший камінь чи інший будівельний матеріал закладали, коли пролітав крук. Майстра на закладах добре частували, щоб той «не зарубав на кого-небудь», коли закладатиме першу підвалину; намагалися не потрапляти йому на очі, бо як побачить кого, той може незабаром померти чи сильно занедужати. Крім того, навхрест дерева не клали, бо невдовзі буде в домі мрець.

Дрібні гроші, зерно, хліб, вино, трави, часник, овечу вовну, лампадки, іконки, ладан, освячену воду тощо господарі майбутнього житла обов'язково закладали під усі чотири кутки, а подекуди – лише під один так званий красний куток, що, як правило, був розташований на сході.

По закінченні основних будівельних робіт на гребені даху ставили хрест, колоски збіжжя та букет квітів – це була «квітка». Вивершення хати «квіткою» було своєрідним сигналом до того, що господареві слід розраховатися з майстром, а господині – накривати стіл.

На новосіллі обов'язково освячували житло, обкурювали його ладаном, смирною, вугіллям та шматочками шкіри.

Виступ екскурсоводів III творчої групи за темою «Що ми дізналися про долівку і поріг».

Долівка. Долівка була земляна. Система опалення була доброю взимку, тепло і затишно було в українській хаті. Але влітку, коли доводилося топити піч щодня для приготування їжі, в хаті стояла страшна жара. Але, незважаючи на такі умови побуту, українські хати були завжди чепурні. В усі часи селяни неодмінно намагалися побілити хату до кожного великого свята. Білий колір завжди символізував світло, чистоту і родючість. Перш ніж запросити на новосілля (входини) гостей, господар дому повинен був сам поселитися в ньому згідно із звичаєм, пустити поперед себе ночувати kota чи собаку – жертву духам дерев чи каменю, з яких зроблена хата. Слід було освятити її свяченою водою і страсною свічкою, першим занести стіл із хлібом-сіллю – на сите, багате життя.

Поріг. Через поріг в хату заходять. Через поріг з хати виходять. Поріг переступають з добрими намірами, а буває, й з лихими. Господарі хати поріг шанували, просили його «перечепити» тих, хто з бідною до них йде. Існують такі повір'я про поріг:

- Не можна ввечері виходити за поріг, якщо учується, ніби хтось гукає, бо покинеш свій дім.

- Не можна переходити поріг хати однією ногою взутою, а другою босою, бо не оженишся або не вийдеш заміж.

- На порозі не можна нічого рубати, бо шкодитиме худобі.

- Не можна подавати через поріг руку товаришеві чи комусь іншому, бо будеш з ним сваритися.

- На порозі гріх що-небудь робити, бо не буде воно так, як хочеш.

- Не можна перемітати сміття через поріг, бо виметеш когось із сім'ї.

- Не мети через поріг сміття, бо погані люди прийдуть.

- Через поріг ніколи нічого не давай, бо сам просити будеш.

- Не стій на порозі, коли їси, бо станеш роззявою.

- Не треба дівчині перемітати нічого через поріг, бо хлопці не любитимуть.

Виступ екскурсоводів IV творчої групи за темою «Що ми дізналися про стіл та покуть».

Стіл. Стіл у хаті споконвіку був своєрідним олтарем та жертовником, за яким відбувалися всі обряди сімейного та календарного циклу. «Хай буде щедрим ваш стіл», – кажуть, бажаючи комусь достатку в домі, бо стіл і дім здавна поняття нерозривні.

В Україні був такий звичай: закінчували будівництво хати і першим заносили до неї застелений стіл, на якому лежав хліб. Ще в праслав'янські часи з'явилася традиція трапезувати за одним столом на знак взаємного миру та дружби.

На покуть – почесне місце за столом – невдовзі після народження клали немовля: щоб росло здоровим і в достатку. Через стіл молода подавала нареченому хустку, засвідчуючи свою згоду на шлюб. На Святвечір на столі залишали на ніч кутю, а в поминальні дні – коливо, щоб могли пригоститися предки.

- **Покуть.** Покуть (покуття, святий кут) – в українській селянській хаті – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього. Тут концентрувалися домашні предмети, яким люди надавали значення найвищої цінності в сім'ї.

- У почесному кутку повсякчас був божник: висіла ікона Ісуса Христа. Для неї спеціально виготовляли більшого розміру вишитий рушник, який у народі називали божником. Його обидва кінці сягали лави. Під іконою висів каганець, подібний до панікадила. У свята та під час спеціальних відправ чи молитов, переважно на Святвечір і всеношну, його запалювали – щоб ангели прилітали до оселі. Звичай вимагав мати в господі ікони Богородиці, Святої Трійці, Неопалиму Купину, а також Миколи Угодника, Юрія Святого,

Пантелеймона. Тут, як правило, стояв стіл, накритий скатертиною, і хліб-сіль, які символізували нашу прадавню українську гостинність.

За народними традиціями покуть обов'язково має бути «обличчям до сонця». Це означає, що застільне вікно, біля якого й розміщали традиційний кут, робили на схід. Відтак його ще називали покутнім вікном.

Покуть був постійним місцем, де, починаючи з обжинків і закінчуючи наступними зажинками, стояв пучечок колосків як символ достатку. З його зерен, освячених у церкві, робили перший засів. А в жнива, закінчивши жати останню загінку, робили вінок з дорідних колосків, обрамляли його польовими квітами та кольоровими стрічками й несли до хати, хрестилися до образів, дякували богам і польовим духам за щедрий урожай. Потім казали: «Хай ніколи не переводиться жито й пшениця та всяка пашниця в нашому домі!»

Тут же, на покуті, ставили й макову квітку, посвячене на Маковія зело і гілочки верби, страсну свічку та паляницю з водою, принесену з Водохрещі. Ці атрибути відігравали особливу роль у сільських родинах – якщо хтось хворів, то давали напитися свяченої води, нею витирали хворі місця, скроплювали вулики з бджолами, людей, які вирушали в далеку дорогу. Виганяючи вперше на весняний випас корів, господарі брали з покуття гілочку і, підганяючи нею тварин, примовляли: «Щоб не губила череди і домівки, не кусали тебе оводи, мухи і вовки, справно принось додому молоко».

Найпочеснішим гостям обов'язково пропонували сідати біля божниці. Тут проходило майже все життя людини – від народження і до смерті. Коли з'являлася в родині дитина, то першу купіль робили на покуті. Тут мав стояти й обрядовий горщик каші, коли справляли хрестини, а поруч садовили накликаєних батьків і бабу-повитуху.

Під час весілля молодят та їх хрещених батьків також вшановували на почесному місці. Біля божниці зберігався вінець, коли справляли весілля батькам. Традиційно в Україні, коли батьки одружували останню дитину, а попередні одружені вже діти жили в парі та злагоді, третього дня організовували обряд «весілля для батьків». З цієї нагоди плели спеціальний

вінок з колосків тат квітів, урочисто одягали його на винуватців дієства і, запросивши до покуття, ділили коровай. Вінець, а саме так зветься цей атрибут, що символізує виконаний перед народом обов'язок – виховати й одружити дітей, – мав самотійно стояти чи висіти на покуті, доки в хаті жили ці господарі.

Покуття – це образ великого художнього змісту, в якому втілено й історію, і світогляд, і насущні потреби. Це народний духовний пам'ятник хліборобству.

Підсумок. В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї свої батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світові, як блудний син, і не може знайти собі притулку, бо він загублений для свого народу. Чому? Тому що звичаї народу – це ті прикмети, за якими розпізнається народ не тільки в сучасному, а і його історичному минулому. Звичаї – це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших усенаціональних справах. І сьогодні, шановні друзі, ми завітали до української хати. Ми тепер часто повертаємось до своїх витоків, прагнемо зібрати усе втрачене. Так було, так і повинно бути. Шановні гості, учні! Дуже хочеться, щоб своєрідним дороговказом нам у житті слова В. Симоненка.

Відеокліп «Виростеш ти, сину!»

Шановні гості! Дай, Боже, здоров'я вам і родині вашій! Світлого хліба, мирного неба, чистої води! Щоб ви завжди здорові були і врожай був багатий, щоб раділа кожна хата!

Висновки до розділу III

Народна архітектура займає особливе місце в будівництві, бо з найдавніших часів впливає на естетичні смаки народу. Споконвіку центром української родини була українська хата, з якою практично пов'язана вся обрядовість з часів, коли християнство прийшло на Русь-Україну. Поволі наше суспільство починає цікавитись народною архітектурою, бо люди вже розуміють, що кожна історична будівля несе в собі, крім естетичного змісту, ще й історичні відомості, є частиною нашої культури.

Долучаючись до духовної спадщини предків, ми стаємо більш освіченішими і патріотичними. Лише усвідомивши себе учасниками безперервної праці багатьох поколінь, люди відчують більш гостро відповідальність за долю країни.

Передані майбутнім поколінням зразки народної архітектури служитимуть справі художнього виховання народу. Вони благодійно впливатимуть на людину силою своєї краси і високої художньої культури. Доглянуті на місцях та у спеціальних музеях народної архітектури, вони виховуватимуть у людей почуття гордості за свій народ, за своїх предків.

Серед напрямків народознавчих досліджень важливе місце належить народній архітектурі як виразниці соціальних ідей та естетичних смаків народу.

Архітектура, - стверджують вчені, - галузь людської діяльності, що характеризує рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничих відносин, рівень технічних знань. І разом з тим архітектура може дати уявлення про особливості культури, художні смаки та естетичні ідеали суспільства.

Спираючись на основні принципи навчальної дисципліни «Архітектура споруд та містобудування», визначимо, що ознайомлення з народною архітектурою потрібно вести у двох планах:

- по-перше, розкрити історію народної архітектури України в контексті розвитку європейської архітектури, ознайомити студентів з

найвидатнішими досягненнями народного генія, що становлять національну гордість і є його святинями;

- по-друге, розкрити стильові особливості будівництва народного житла свого краю (села, міста, області).

Викладені вище відомості про розвиток архітектурних стилів в народному будівництві становлять основу для планування занять з народознавства. Вивчення стилів народного будівництва необхідно розглядати у взаємозв'язку з розвитком архітектури в Україні з давніх часів до сучасності. Ці знання повинні мати історичний науковий характер. Вчителі не повинні забувати, що уроки народознавства мають свою педагогічну специфіку, яка ґрунтується на високій емоційності занять, поєднанні науки з мистецтвом.

Сьогодні, як ніколи, важливим загальнодержавним завданням є просвітницька робота, щодо популяризації культурної спадщини українського народу. Особливе місце у цій спадщині належить народному будівництву.

Розроблені методичні матеріали магістерської роботи можуть бути використані у навчальному процесі та просвітницькій роботі.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків: Основа, 1991. – 256 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх поглядах та віруваннях. – К.; "Довіра", 1992. – 414 с.
3. Вовк А.В. Студії з української етнографії та антропології. К.; "Довіра", 1995. – 258 с.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. К.: Оберіг, 1993. – 592 с.
5. Гайова Є. Характерні риси обладнання житлових приміщень та господарських будівель Верховинського району Івано-Франківської області / Є. Гайова // Народна творчість та етнологія. — 2014. — № 1 — С. 108—116.
6. Главацька Л. Інтер'єр хати східної Бойківщини / Людмила Главацька, Руслан Дубина // Відлуння віків. — 2010. — № 1 (12). — С. 22—25.
7. Данилюк А. Замкнені двері на Поліссі // Народна творчість та етнографія. – 1975. - №4. – С. 12-18
8. Данилюк А., Шпак М. Традиційне і нове в бойківському житловому будівництві. // Народна творчість та етнографія. – 1972. - №4. - С. 9-11
9. Данилюк А. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991 – 108 с.
10. Данилюк А.Г. Особливості забудови садиби у Західному Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 87 – 89
11. Данилюк А.Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на Західному Поділлі // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 395 – 401
12. Данилюк А.Г. Подільська хата // Наука і суспільство. – 1987. - №7. – С. 73 - 75
13. Добрянська І. Хатні розписи українців західних Карпат. Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1954. – 50 с.

14. Кіщук Т.П. Інтер'єр / Т.П. Кіщук // Народна архітектура Українських Карпат. — Київ : Наукова думка, 1987. — С. 10—125.
15. Кіщук Т.П. Інтер'єр житла / Т.П. Кіщук // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. — Київ : Наукова думка, 1983. — С. 166—169.
16. Косьміна Т. Сільське житло Поділля кінець XIX – XX ст. – К.: Наукова думка, 1980.
17. Коцан В. Планування інтер'єру народного житла українців Закарпаття XIX — першої половини XX ст. / Василь Коцан // Русин. — 2011. — № 25. — С. 106—131.
18. Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат XIX—XX століть / Іван Красовський // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1988. — № 13. — С. 301—361.
19. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюр. – К.: Либідь, 1993. – 288с.
20. Лукомський Г. Старинні садиби Харківської губернії. П. 1917. Ч. I.
21. Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – К., 1973. – 46 с.
22. Матійчук М.В. Традиційні техніки покриття дахів на Бойківщині / Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.47. – Львів, 2012. – С.373-392.
23. Міжнародна науково-практична конференція "Традиційна культура: збереження самобутності в умовах глобалізації". – Х. Регіон-інформ, 2004. – 204 с.
24. Муравський шлях-97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Краси́ков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. – Харків, 1998. – 360 с.
25. Парамонов А., Рибальченко Р. Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини. – Х., 2007. – 103 с.
26. Пономарьов А. Українська минувщина. – К, 1993

27. Самойлович В. Народна творчість в архітектурі сільського житла. - Київ, 1961. - С.134.
28. Самойлович В. Українське народне житло. – К., 1972. –С 147.
29. Сушко В., Чугаєва В. Народна архітектура Слобожанщини. – Х., 2006
30. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Мистецтво, 1976. – 335 с.
31. Таранушенко С. Старі хати Харкова. – Х., 1992, С 254.
32. Українська минувшина: Сл. етнографічний довідник. – 2-е вид./ А.П.Пономарьов, Л. Ф. Артюк, Т. В. Косьміна, інші. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
33. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 640с.
34. Українське народне житло: Комплект листівок. Упорядник та автор тексту Т. В. Косьміна: худ. З. О. Васіна. – К.: Мистецтво, 1986.
35. Українське народознавство / За ред. Павлюка С. П., Горинь Г. Й., Кирчіва Р.Ф. – Львів: Фенікс, 1994. – 599 с.
36. Федака П.М. Народне житло українців Закарпаття XVIII—XX століть / П.М. Федака. — Ужгород : Гражда, 2005. — 351 с. : іл.
37. Чехович С. Обладнання житла на західних областях УРСР / Софія Чехович // Народна творчість та етнологія. — 2016. — № 3. — С. 75—84.
38. <http://www.bankreferatov.ru/referats/C325729.doc.html>
39. <http://www.hllab.dp.ua/Store/texts/jitlo/dom.htm>
40. http://allref.com.ua/uk/skachaty/Tradiciinye_jitlo_ukrayinciv
41. http://aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=2727
42. http://vk.com/photo-35768932_287640382
43. <https://www.google.com.ua/>
44. <http://www.alyoshin.ru/Files>
45. http://www.alyoshin.ru/Files/publika/logvin/logvin_ukr_00.html
46. http://www.alyoshin.ru/Files/publika/logvin/logvin_ukr_06.html
47. <http://www.youtube.com/watch?v=dk0lrkDgn6U>

48. <http://www.youtube.com/watch?v=DHe6UPtaPpw>

49. http://kampot.org.ua/ukraine/traducii_ta_zvuchai/zvuchai/1636-ukrayinska-hata.html

50. http://aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=88

51. <http://blog.i.ua/community/1952/1115513/>